

ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

ԻՐԱՆԻ ԱԶՍԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՄԷՋ

Ինչո՞ւ մասնակցեցանք. — Պարսկասանի եւ պարսկահայոց կացութիւնը. — Թեհրանի առաջին ցոյցը եւ Սահմանադրութեան անարիւն նուաճում. — Մեհմէտ Ալի Շահին դաւերը. — Վերադարձ դեպի հին կարգերը. — Թաւրիզը կը պարզէ ապսամբութեան դրօժը. — Սաքար-եան. — Ռոստոմը Թեհրանի մէջ. — Բանակցութիւններ պարսից ազատական պարագլուխներուն հետ. — Ասրպասականի մեր բնկերներուն բռնած դիրքը. — Լաիկ աշակցութիւն ապսամբներուն. — Խորհրդակցութիւններ մեր կովկասեան Մարմիններուն մէջ. — Արեւախումբեր. — Սաֆայի մահը. — Քեռիի մուսքը Թաւրիզ. — Վրաց կամաւորներ դեպի Պարսկասան. — Ռոստոմի դերը. — Ցոյցերը Գիլանում. — Եփրեմի բասերամուսը. — Յաղթական կռիւններ եւ սրարօւ վերելք. — Ռաօս, էնզելի, Ղազուին՝ գրաւուած. — Եփրեմի արօւր դեպի Թեհրան. — Դաւանակցական լեզուներ. — Մեր զոհերը. — Բախտարներ. — Մայրաքաղաք՝ յեղափոխականներու ձեռքը. — Շահի փախուսք. — Եփրեմ՝ Թեհրանի եւ ամբողջ Պարսկասանի ռուսիկանապետ. — Վարչական սաղանդը. — Հերոսի արօւանքները հակայեղափոխական հորդաներու դէմ. — Եփրեմ՝ սահմանադրական բանակի հրամանատար. — Ռուս զօրքի մուսքը. — Թաւրիզեան նախնիներ. — Դուման՝ Թաւրիզի ուժերու հրամանատար. — Սալար-Դովլէ եւ Եփրեմի մահը. — Արեւայական յուղարկաւորութիւն. — Մահուան զաւուորութիւնը Եւրոպայի մէջ. —

Իրան երկրորդ իսլամ պետութիւնն էր, շատ կողմերով նման համակրօն Թիւրքիային: Անոր պէս խաւար, յետամնաց, ենթակայ «արքայից արքաներու» սանձարձակ բռնակալութեան, որ կը կեդրոնանար թաթարական Ղաջար արքայատոհմի ձեռքը: Մօտ 10 միլիոն ժողովուրդը, որ դեռ կ'ապրէր ֆէօ-

դալական միջնադարում, խորասուզուած արդիութեան ու թշուառութեան հեղձուցիչ մթնոլորտի մէջ, դերի՛ մանր ու խոշոր բունակալներու — կղերի, խաներու, միրզաներու, մեղկ, ձրիակեր կալուածատէրերու և ամէն տեսակ պաշտօնեաներու, որոնք անյադ տղրուկի պէս կը ծծէին աշխատաւոր գիւղացիութեան վաստակն ու արիւնը, պահելով զանգուածները անձայն, դետնաքարչ, դիակնային հնազանդութեան մէջ:

Ոչինչ մնացեր էր հին փառքերէն, Գարեհներու, Օմար իյայեամներու, Բաբրներու մեծ հայրենիքը ընդարմացեր էր, ասես ընդմիշտ քարացեր էր: Ասիատիպ վեհապետներ, իրենց շուայա կենցաղով և սանձարձակ կամայականութեամբ. տղէտ ու մոլեռանդ հոգեւորականութիւն, որ կը բթացնէր զանգուածները կրօնական հաշիշով և արհամարհանք կը ներշնչէր դէպի հողային ստեղծագործ աշխատանքը, աւատապետական կարգ ու սարքը. ընչաքաղց պաշտօնէութիւն, մասամբ նսեւ աշխարհագրական աննպաստ դիրք, լայնածաւալ, անջրդի ամայութիւններ, — բոլոր յոռի ազգակները զաշնակցած՝ դարերէ ի վեր ամլութեան դատապարտեր էին երկիրը և մաշեցուցեր արիացեղ ժողովուրդը, որ սակայն իղէալականութեան խմոր մը ունի իր մէջ և քաղաքակրթութեան հաստատուն երաշխիքներ:

Կեդրոնական կառավարութիւնը ստէպ անզօր էր: Վարչական մեքենան՝ խարխուլ, երկիրը՝ ծայրէ ի ծայր մատնուած անիշխանութեան ու քաոսի: Ազատ, լայնարձակ ասպարէզ դրսի գիշատիչներուն համար... Հիւսիսէն՝ ցարական Ռուսաստանը, հարաւէն՝ Անգլիա — երկու մեծ, ժանիքաւոր գիշատիչներ, որ կատաղօրէն կը մրցէին թիւրքիոյ մէջ — համաձայնութիւն կնքելով, տարածեր էին իրենց թաթը նաեւ գեղեցիկ Իրանի վրայ: Երկիրը բաժնուած էր երկու ազգեցութեան շրջաններու, որ նախադուռն էր գալիք անդամահասման: Անգլիւսուս համաձայնութեան մէջ Ռուսաստանը կը նշմարէր ապագայ վերջնական գրաւումը իր ազգեցութեան շրջանի: Երբեմն-երբեմն թիւրքիա անգամ յաւակնութիւններ կը ցուցարէր հիւանդ, անտէր գրացի երկրին հողերուն վրայ:

Բայց անա արեւմուտքէն և հիւսիսէն փչող հողմերը այդտեղ եւս կամաց-կամաց սթափեցուցին մաքերը: Ռուսական Յեղափոխութիւնը լայն ծփանքով զարնուեցաւ Պարսկաստանի — ինչպէս նաեւ թիւրքիայի — սահմաններուն: Այդտեղ եւս —

Շահնշահի պետութեան մէջ — պակաս չէին մտաւորական, գիտակից, հայրենասէր տարրեր, որոնք արիւննուող սրտով կը դիտէին երկրի անտիրական վիճակը և արտաքին ոսոխներու նուաճողական ձգտումները, և նոնք եւս փութացին շրթայազերծել յեղափոխական շարժում մը, որուն մէջ Հ. Յ. Իսաչնակցութեան վիճակուած էր առաջնակարգ դեր խաղալ:

Ինչո՞ւ արդեօք մասնակցեցանք պարսկական յեղափոխութեան, ի՞նչպէս կարողացանք ընել այդ անաւոր ըխփը... Հարցում մըն է, որ այն օրերուն շատ է յուզեր հայկական շրջանակները և մեր սեփական շարքերը: Հարցում մըն է, որ այսօր ալ երբեմնապէս դեռ կը տրուի ոմանց կողմէ վարմացական և մեղադրական շեշտերով:

Փոքր ինչ անդրադառնանք կացութեան: Ի՞նչ էր հայերու վիճակը Պարսկաստանում, անոնց հոտարակական դիրքն ու արժէքը:

Մեր համրանքը — ընդամէնը շուրջ 70,000 հայ, ցրուած իսլամ այդ երկրի գրեթէ բոլոր նահանգներուն մէջ, Ամենէն խիտ հայ բնակչութիւնը՝ Ատրպատականի և Սպահանի նահանգներում: Մէկուն կեդրոնը՝ Թաւրիզ, միւսինը՝ Սպահան: Թեհրան, Ռաշտ, Ղազուին, Շիրազ, Համադան՝ երկրորդ տեղը կը բռնեն, իսկ մնացած քաղաքներում հայ բնակիչները կարելի է համրել մատերու վրայ: Ամենուրեք՝ խառն: Զուտ հայաբնակ գաւառ՝ համարեա ոչ մի տեղ:

Աւելի փայլուն չէր տնտեսական վիճակը, Պարսկահայ գիւղացին, հողագործը՝ ոչնչով չէր տարբերուեր իր համարհետ պարսիկէն: Նոյնպէս ճնշուած ու կեղեքուած, նոյնպէս ստրուկ ու խաղալիկ մահմետական տէրերու ձեռքին: Իր մշակութեան եղանակը և վարք ու բարքը՝ նոյնպէս կոպիտ, նախնական: Ընդհանրապէս՝ նոյն ապրուստի ու կենցաղի միջոցներն ու ձեւերը: Խեղճ էր նաեւ առեւտրական հայ փոքրաթիւ դասակարգը: Պարսիկներ ու եւրոպացիներ՝ աւելի ճարպիկ ու խոշոր գրամագլխի տէր՝ գրաւած էին շուկաները և հայ տարրին մնացեր էր սոսկ միջնորդի ասպարէզը:

Հայոց միակ առաւելութիւնը — իրենց դպրոցն էր: Հայ կրթական հաստատութիւնները Պարսկաստանի քաղաքներուն մէջ իրօք աչքի կը զարնէին իրենց աւելի արդիական, եւրոպականացած ձեւերով՝ բազմատամբ իսլամ դրացիներու նախնական

մադրասաներուն, Երկու տարրերը— իսլամ պարսիկ և հայ քրիստոնեան— ապրեր էին դարերով իրարմէ անջատ, խորթացած: Ոչինչ՝ ընդհանուր: Մեծ էր մանաւանդ կրօնական խրամատը: Պարսիկ կղերը ընդհանրապէս զերծ է, բարեբախտաբար, Տաճկաստանի թուրք կղերի արիւնքուշա բնաղդներէն, բայց մեծ է նախապաշարմունքի ոյժը, զօրաւոր է կրօնական խտրութեան զգացումը նաեւ պարսիկ կղերին մէջ, որ կը նայէր քրիստոնեայ տարրին վրայ միշտ բարձրէն, արգահատանքով:

Այդպիսի պայմաններու մէջ միանգամայն բնական էր, որ հայ տարրն ալ, իր դրացիին հետ ցնծութեամբ ողջունէր այն համեստ Սահմանադրութիւնը, զոր թեհրանի ժողովուրդը նուաճեց 1906ին խաղաղ, անարիւն յեղափոխութեամբ*): Ու նոյնքան բնական էր, որ երբ Շահը, Մեհմէտ Ալի— արեւելեան տիպի վայրագ իշխանաւոր— դրժեց իր երդումը՝ «սրբութեամբ պահելու իր հօր շնորհած սահմանադրական կարգերը», ցրուեց ժամանակաւորապէս Մէջլիսը ու մահով պատժեց ըմբոստ պարագլուխները, երբ այդ բռնութեանց հետեւանքով Ատրպատականի մայրաքաղաք Թաւրիզը պարզեց ապստամբութեան գրօշը, — հայ տարրի խորունկ համակրանքը ամենուրեք ապստամբներու կողմն էր և ընդդէմ ուխտադրուժ վեհապետին ու անոր արբանեակներուն**):

*) 1906 Յուլիսին պարսիկ ժողովուրդը, էյն-ուղ-Իովլէի բռնութիւններուն զէմ բողոքելու համար, աստեակ հազար հոգինով Անգլիոյ դեսպանատունը ապաստանեցաւ, պահանջելով մեծ վէճիրին պաշտօնակուրքիւնք եւ «Արդարութեան Տուն» (Սորհրդարան): Միեւնոյն ատեն ազատականները սկսան բռնել պրոպագանդ Սահմանադրութեան համար: Գիշ յետոյ Մուզափէր էղդին Շահը, անաբեկուած, հրովարտելով «ճեղքեց» երկրին Սորհրդարան մը— **Մէջլիս**: 1907 Յունուարին մեռաւ Մուզափէր էղդին եւ անոր յաջորդեց իր որդին, Մեհմէտ Ալի, որ սկսաւ դաւել Մէջլիսի զէմ: 1908 Փետրուարին, Շահին վրայ երկու ռումբ նետուեցան: Մահափորձը վիժեցաւ: Կատարած վեհապետը սկսաւ բռնել հալածանք ու սեռոր ժողովրդական ներկայացուցիչներուն զէմ: Նոյն տարուան Յունիսին կառավարական զօրք, ռուս զնդապետ Լեպլովի դեկավարութեամբ, քրտապատեց Մէջլիսի պալատը եւ ռմբակոծեց: Յեղափոխականները արիաբար կուրծ տուին ու պարտուեցան: Ձերբակալուած շահը մը պարագլուխները խողտողուեցան Շահին հրամանով: Ապստամբութիւնը զսպուեցաւ Թեհրանի մէջ, բայց յաղթականօրէն զլուխ բարձրացուց Թաւրիզում:

***) Կար արդէն Վիեննայի Ընդն. ժողովի որոշումը, որ կ'ըսէր.

«Նկատելով, որ պարսկական ներկայ շարժումը կարող է դառնալ ժողովրդական

Բայց այդ համակրանքը բաւական ատեն կը մնար մուռնջ, պղատոնական. հայ ժողովուրդի յեղափոխական առաջնորդները կը վարանէին կողմ բռնելու ընդհանուր, արիւնոտ իրարանցումին մէջ, վարանոտ էին, բնականաբար, և Գաշնակցութեան կողմասեան մարմինները, Սակայն, օր աւուր, անցքերու գահավէժ ընթացքի մէջ, աւելի և աւելի կը պարզուէր, որ չէզոքութիւնը հայոց համար անիրագործելի պատրանք մըն էր համատարած քառսին մէջ, ուր նոյնինքն միապետական բանակը հակայեղափոխական իր արշաւներու ընթացքին անխնայ թաւանի կուտար հայ գիւղերը, կ'աւերէր ու կ'ահաբեկէր հայ բնակչութիւնը, որ, հակառակ սանձարձակ կեղեքումներու, քիչ-չատ բարեկեցիկ վիճակ մըն էր ստեղծեր (կարպատականի և ամբողջ երկրին մէջ):

Չէզոքութիւնը կը խախտուէր հայոց դիւրաբեկ հոգեբանութեան մէջ այն պատմական օրերուն, երբ ողջ մահմետական Թաւրիզը տաքի էր կանգնեց իր յանդուգն անջումաներով *), որոնք Ֆրանսական Յեղափոխութեան ժակորէնները կը յիշեցընէին, երբ ան ամբողջ ամիսներ կը մնար անառիկ ու անընկճելի միապետական բանակին դէմ, որ գրոհ կուտար քաղաքի վրայ իր վայրենի հորդաներով— Շահսեւվաններ ու Գարափափախներ, դարազաղցի ձիաւորներ, թափառական, աւազակաբարոյ քրդեր— և ամէն անգամ յետ կը մղուէր կորուստներով. չէզոքութիւնը կը խախտուէր, երբ օսմանեան աշխարհն եւս կը խլրտէր ու կը հռչակէր իր շուրթէթշը (1908 Յուլիս), — որ մեծապէս քաջալերեց Թաւրիզի ապստամբները— երբ Պոլսոյ պարօթիկ գաղութը իր կազմած «Անջումանը Սաստէթ»ով ըողոքի ու սպառնալիքի հեռագիր կուտար ուխտագրութ Շահին և աղգային հանգանակութեան կը ձեռնարկէր ի

արբնացման բնոյք ունեցող հասարակական խոճոճ երևոյթի՝ Պարսկաստանի, քէ՛ Արեւելիի համար, և զսնելով դրա տարածուիլն ու լայնացումը ցանկալի՝ քէ՛ համամարդկային, քէ՛ հայկական տեսակէտք,

Ընդհանուր ժողովը յանձնարարում է Պարսկաստանի դաճակցական մարմիններին եւ անմասնէրին՝ բոլոր միջոցներով նպասել այդ շարժման զարգացման, մեցնելով պարսկական արբնացման մէջ այն ազատական, ռամկավարական եւ ազնաւարական ոգին, որ բխում է Գաճակցութեան ծրագրից:

*) Գաղսի, յեղափոխական կոմիտէներ, ակումբներ:

նպաստ թաւրիզի յեղափոխականներուն. երբ կովկասէն իսկ զազմաթիւ կամաւորներ— թուրք, վրացի եւ այլն— օգնուած թեան կը փութային կռուող թաւրիզին. չէզոքութիւնը կը խախտուէր, երբ միւս կողմէն պայթեր էր ընդհարումը թուրք ու պարսիկ կառավարութեանց միջեւ. հին սահմանալէծի մը առիթով, Համիդեան կառավարութիւնը, «Հուրիէթ»ի նախօրեակին, մտածեց ուրիշ տեղ ուղղել իր ժողովուրդի ուշադրութիւնը, որ բռնուած էր յեղափոխական խմորումով և, Պարսկաստանի թուլութենէն օգտուելով, որոշեց լայնցնել թուրք կայսրութեան սահմանները. տաճիկ զօրքը արշաւեց դէպի Սալմաստ: Պիտի գրաւէր, անտարակոյս, սահմանամերձ շրջանները, ուր կար ստուար հայ բնակչութիւն և ուսկից Յ. Դ. Դաշնակցութիւնը 17 տարիէ ի վեր իր ուժերը կը թափէր դէպի վասպուրական ու Տարօն: Համիդեան բանակը գուցէ նաեւ նպատակ ունէր մարել յեղափոխական հրդեհը Պարսկաստանի մէջ, որ խրախոյս մըն էր Երիտասարդ թուրքիայի համար... Շշուկ կար, թէ Մեհմէտ Ալի Շահն ալ թշնամիի աչքով չէր դիտեր այդ թրքական արշաւը, գուցէ նոյն իսկ պատրաստ էր գիջելու Երլէրզիւն իր մէկ երկու գաւառները՝ անոր աջակցութիւնը գրաւելու և ազատական շարժումը խեղդելու նպատակով:

Թուրքերու այդ զօրաշարժը, որ ոտքի հաներ էր քրդու թեան աւազակաբարոյ տարրերը հայոց դէմ, նոր ճգնաժամ կը ստեղծէր հայութեան համար, Հարկ էր կազմակերպել վտանգուած վայրերու ինքնապաշտպանութիւնը, Հարկ էր նաեւ ուժ տալ պարսից ազատագրական շարժումին, որուն յաղթանակէն կախուած էր օսմանեան դաւերու վիժումը և Հայ Դատի ապահովութիւնն ու յառաջդիմութիւնը, Սզատ Պարսկաստանը ոչ միայն բարիք մըն էր պարսկահայոց համար, այլ եւ կռուան մը թրքահայ և կովկասահայ ժողովուրդի դատին համար...

Այդպէս կը տրամաբանէին Հ. Յ. Դաշնակցութեան պարսկահայ կազմակերպութիւնները, մասնաւորապէս Ատրպատականի կեդրոնական կոմիտէն, որ արդէն իսկ գաղտնօրէն յարաբերութեան մէջ մտած էր պարսիկ ազատականներուն հետ, պատասխանելով անոնց իսկ դիմումներուն ու յորդորներուն:

Կովկասեան մարմիններն եւս շարք մը ժողովներու մէջ զբաղած էին Պարսկաստանի կնճիռով: Մասնակցի՞լ, թէ չմասնակցի՞լ... Նուրբ, ծանրակշիռ, պատասխանատու խնդիր. Ահա Կովկասեան Շրջանային ժողովի մէկ նիստը թիֆլիզի մէջ, ուր ներկայ են՝ Վոսմեանի ու Ստրպատականի պատգամաւորին հետ՝ Զաւարեան, Հայր Աբրահամ, Հ. Օհանջանեան, Զաւարեան եւ այլն: Կը զեկուցանէ Բիւրոյի կողմէ Հայր Աբրահամը: Խօսելով թուրք-պարսկական ընդհարումի, հայ-պարսկական ընդհարումի և հայ-պարսիկ յարաբերութիւններու շուրջ, իբրեւ եզրակացութիւն, կ'առաջադրէ Վարիչ Մարմնի տեսակէտը.

— «Այդ բոլոր բարդութիւնների հանդէպ, մեր դիրքը դեռ որոշապէս չենք կարող ճշգրել. Պարսկաստան զրկել ենք մէկ ընկեր, սպասում ենք նրա տալիք տեղեկութիւններին... Կողմնակի կերպով Դաշնակցութեան մօտ արել են դիմումներ, որոնց մասին խօսելու չենք այստեղ՝ կոնֆիտանցիայի (խորհրդապահութեան) նկատումով... Իրել ենք մի շարք նախապատրաստական քայլեր... Մեկ բան պարզ է. չենք կարող բողոքել մեր ժողովուրդը՝ անէր, անգն, անպաշտպան վիճակում»...

Զաւարեան, նոյնպէս յիշեցնելով, որ Բիւրոն կը սպասէ յատուկ նպատակով Պարսկաստան զրկուած ընկերոջ տեղեկագրին, և որ ազատական պարսիկները շարունակ կը դիմեն մեր ընկերներու խորհուրդներուն, պաշտպանեց հայ-պարսիկ յեղափոխական գործակցութեան թեզը, ըսելով.

— «Եթէ մեծ բան էլ չկարենանք անել, դէթ կ'ամբապընդենք մեր համերաշխութեան կապը պարսիկ յեղափոխական տարրերի հետ»:

Բայց այդ զրոյցներով դեռ չէր վճռուեր Դաշնակցութեան գործոն մասնակցութիւնը Պարսկաստանի սահմանադրական շարժումներուն մէջ: Ուրիշ ընկերներ կային, որ բացարձակ չէ-զոքութիւն կը պահանջէին: Մեծամասնութիւնը, սակայն, մասնակցել և կողմն էր:

Պարսիկ յեղափոխականները, Թաւրիզ և այլուր, կը դիմէին մերիններու խորհուրդներուն, վասն զի իրենք անփորձ էին, զուրկ՝ յեղափոխական աւանդութիւններէ, և, միւս կողմէն, մեծ համարում ու յարգանք ունէին Դաշնակցութեան նկատ-

մամբ: Երբեմն նոյն իսկ չափազանցուած կարծիք՝ անոր ռազմավարութեան ու ռազմական ուժերու մասին... Այդպիսի կարծիք կազմեր էին մասնաւանդ 1905—906 ի կովկասեան հայթաթարական պատերազմէն ի վեր, երբ Դաշնակցութիւնը իրօք մեծ ուժ ու կազմակերպական հմտութիւն երեւան բերաւ ինքնապաշտպանութեան գործին մէջ:

1907 ի Դեկտեմբերի վերջերուն Ռոստոմ կը հասնի Թեհրան՝ ազդեցիկ շրջաններու տրամադրութիւնները շօշափելու և բանակցելու նպատակով: Իրեն կ'ընկերանար Յովսէփ Միրզայեան— լաւ ծանօթ երկրի պայմաններուն ու պարսիկներու հոգեբանութեան: Եւ ամէն մի ժողովէ ետք՝ կը խորհրդակցէին երեք ուրիշ տեղացի անձերու հետ, որոնցմէ էր մեր հին ընկեր զոյտոր Ստեփանեան: Մէջլիսը այդ ժամանակ երբեք չէր գոյութիւն մը ունէր. ազատականները, կատարուած տեռորներէն յետոյ, մշտական վախի մէջ էին: Բայց Շահն ալ երկիւղի ու տաքնապի օրեր կ'ապրէր: Պարսիկներու կողմէն բանակցութիւններուն կը մասնակցէին Վոսու-օդ-Դովլէ, Մէջլիսի փոխ-նախագահը, Մոսթէշատ-օդ-Դովլէ, երեսփոխան, պատգամաւոր Թաւրիզի, Հաջի-Ամեն-օդ-Ջարբը, պատգամաւոր Թեհրանի վաճառականներու կողմէ, նկատուած որպէս Պարսկաստանի մեծագոյն հարուստը և սահմանադրականներու ֆինանսական ուժը: Հաջի-Մուին-օդ-Թոջար, նոյնպէս մեծահարուստ մը, որ նախորդին հետ կը հոգար յեղափոխական շարժման ծախքերը: Հաջի Միրզա Իբրահիմ աղա, պատգամաւոր Թաւրիզի, յեղափոխական անջումաններու պարագըլուխ: Վերջապէս Աղա Սէյիդ Թաղը-Ջադէ, Մէջլիսի ամենէն պերճախօս և ազդեցիկ անդամը: Գրեթէ բոլորը ֆրանսախօս: Այդ խումբը կազմուած էր Մէջլիսի զանազան խաւերէն և կը ներկայացնէր այն հեղինակաւոր կորիզը, որ ուղղութիւն կուտար ազատագրական շարժման: Անոր հետ էին Թեհրանի ամենէն հեղինակաւոր հոգեւոր պետերը— Աղա Սէյիդ Աբդուլլահ և Աղա Սէյիդ Մոհամմատ մուշտայիդները, որոնք կը համարուէին հիմնաքարերը Սահմանադրութեան *):

*) Պարսից կղեր հեազայիմ մեծ մասամբ անցաւ հակոյեղափոխականներու կողմը:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան կողմէ— Ռոստոմ և Յովսէփ Միրզայեան:

Հինգ նիստերու մէջ (1908 թ. Յունուար) քննուեցան շարք մը կարեւոր խնդիրներ: Անոնց պարունակութիւնը ցուցադրուած է Ռոստոմի մէկ ընդարձակ գրութեան մէջ, որուն կցուած է ֆրանսերէն վաւերագիրները: Որքան և հետաքրքրական ըլլան անոնք Դաշնակցութեան պատմութեան համար, ստիպուած ենք զանց առնել այստեղ: Կուտանք հակիրճ տողեր միայն: Օրակարգի խնդիրներն էին 1. Ո՞րքան ապահովուած է Սահմանադրութեան բնականոն ընթացքը Շահի հետադայ դաւերուն հանդէպ: 2. Ի՞նչ յոյսեր ունին հեռացնելու տաճիկ զօրքը պարսկական հողերէն: 3. Ինչի՞ մէջ պիտի կայանայ մեր աջակցութիւնը և ինչո՞վ իրենք կարող են մեզ օգնել:

Պարսիկ բանագնացները կը պատասխանեն. 1. որ Շահը կրնայ միայն դանդաղեցնել ազատագրական գործը, բայց ոչ խեղդել. 2. որ եթէ թուրք կառավարութիւնը բացէ ի բաց մերժէ պարպել գրաւուած վայրերը, պատերազմը անխուսափելի կը դառնայ^{*}). 3. որ Դաշնակցութիւնը զգալի աջակցութիւն կարող էր բերել ազատական պարսիկներուն, եթէ իր ունեցած կապերով պաշտպանէր երիտասարդ Պարսկաստանի դատը Եւրոպայի, մասնաւորապէս Ֆրանսայի մէջ, ուր թերեւս հնարաւոր էր փոխառութիւն մը կնքել, (Կողմակի ազգիւրներէ կ'իմանայինք, որ Ֆրանսա կը հրաժարէր զրամ տալ Պարսկաստանի, տաանց Ռուսիոյ երաշխաւորութեան, որովհետեւ իրանը պարտք էր Ռուսաստանին 30 միլիոն):

Պարսիկ սահմանադրողականները կ'ուզէին նաեւ, որ Դաշնակցութիւնը արամադրէր իրենց մէկ-երկու ձեռնհաս սպաներ, այլ և քանի մը մասնագէտներ, պայթուցիկ գործիքներ բանցնելու համար, պատերազմի պարագային:

Երիտասարդ պարսիկները նաեւ յանձնառու կը լինէին լայնացնելու հայոց ազգային իրաւունքները, զորս հայ տարրը կը վայելէր հին բանապետական ռեժիմին տակ:

*) Թուրքեր, ի վերջոյ, հեռացան Անգլիոյ և Ռուսաստանի նեւման ճակ:

կը խոստանային, վերջապէս, յատկացնել հայ փոխստականներուն Սալմաստի ու մերձակայ շրջաններու «կալէսսէ» (արքունի) կոչուած մշակելի հողերը:

ժողովներու մէջ կ'իշխէր ջերմ, բարեկամական արամադրութիւն երկուստեք: Պարսիկ բարեկամները կը խոստանային մեզի— ինչ որ առանձնապէս կարեւոր էր մեր ժողովուրդի պաշտպանութեան համար— 1. Ապահովել և զիւրացնել մեր ուժերու փոխադրութիւնը Պարսկաստանի ներսում: 2. Դիւրացնել մեր զէնքի ու ռազմամթերքի փոխադրութիւնը արտասահմանէն Պարսկաստան:

Սոստացան նաեւ աջակցիլ մեզի համերաշխութեան քարոզը մզելու հայ և թուրք տարրերու միջեւ՝ Թուրքիոյ և Կովկասի մէջ, զրկել ի հարկին, Կ. Պոլիս յատուկ մարդ մը (պարսիկ ազատական քարոզիչ), որպէսզի մեզ յարաբերութեան մէջ զնէ օսմանեան մայրաքաղաքի պարսիկ սահմանադրական տարրերուն հետ, որոնք կրնային օգնել մեզի համերաշխութեան այդ պրոպագանդին մէջ:

Թոստով և ընկերները խոստացան, ի հարկէ, որ Դաշնակցութեան Արեւմտեան Բիւրոն պիտի օգտագործէ պարսից դատի համար իր կապերը Եւրոպայի, մասնաւորապէս Ֆրանսայի հայասիրական շրջաններուն հետ, նաեւ նիւթեր պիտի մոտակարարէ արեւմտեան մամուլին, — բան մը՝ որ պիտի ընէինք նաեւ առանց պարսիկ բարեկամներու խնդրանքին *):

Բայց շատ չանցած՝ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը պիտի բերէր այդ խանդավառ, բայց անփորձ, անվարժ Պարսկաստանին՝ տարբեր ձեւի աջակցութիւն մը— միանգամայն ռազմական ու ռազմագիտական — որ մէկէն ի մէկ վտանգեց գոռոզ ու յազթական Մեհմէտ Ալիի գահը, ահաբեկեց անոր շրջապատն ու ողջ յետագէտ միւսպետական բանակը և միւս կողմէն զարմանքի, հիացումի, երախտագիտութեան հոսանք մը առաջ բերաւ երկրի ազատատենչ, սահմանադրական տարրերուն մէջ ...

*) Շուտով Թաւրիզէն ժրնե հասան սահմանադրական Պարսկաստանի համար պայտադո երկու պատիրակներ— մէկը կովկասահայերուն լաւ ծանօթ Կարաբէկով — որուն Արեւմտեան Բիւրոն չզլացաւ օտ առէն անհրաժեշտ պակցութիւն՝ մղելու իրենց խորհուրդները մեր օտար բարեկամներու օրհաններում, Պարիզ եւ այլուր:

Վերադառնանք առ այժմ ապստամբութեան որրանը—
Թաւրիզ:

Սկսած էր իր տեսակին մէջ աննախընթաց կռիւ մը: Ոտքի էր գրեթէ ամբողջ իսլամ Թաւրիզը— յեղափոխական խմբակցութիւններ (անջումաններ), հեղինակաւոր, ազդեցիկ քաղաքացիներ. ժողովուրդն ալ, մեծ մասամբ անզէն ու անգիտակից, առանց իրեն պարզ հաշիւ տալու դէպքերու էութեան մասին, նետուեր էր կռուի կրկէս:

Տարօրինակ երեւոյթ մը. թաթար Ազրբէյջանը գրոշակիրը, առաջնորդն էր համապարսկական շարժման, որ ուղղուած էր թաթար-Ղաջար արքայատոհմի միահեծան բռնապետութեան դէմ ... Եւ աւելի տարօրինակը կար. ապստամբութեան ղեկավարն էր նախկին աւազակ մը— զերծ, անշուշտ, գաղափարական որեւէ միտումէ ու շարժառիթէ— կորած, անյայտ և առերեւոյթս սովորական մարդ մը, որ կը զբաղէր ձիու առեւտուրով կամ միջնորդութեամբ. — Սաքրաւ իսան:

Եւ անոր օգնականը՝ նման խառնուածքով ու մտայնութեամբ. — Բադր իսան, արհեստով որմնագիր. Արեւելեան միջավայրի մէջ հազուադէպ չեն այդ սրտոտ, հերոսատիպ, այլ և տգէտ գաղափարազուրկ արկածախնդիրները, որոնք գիտեն ժողովրդային յուզումներու, հրաբխավէժ կիրքերու խառնարանին մէջ ցուցաբերել իրենց թազուն, արտակարգ կարողութիւնները, կախարդել զանգուածներու երեւակայութիւնը, քանի մը խիզախ ժեսթերով, ճամբայ հարթել դէպի փառքի բարձունքները և յագեցնել գերազանցապէս մարդկային այն բնագոյր, որ կը կոչուի, նիչէական բարբառով, Տիրապետութեան ձգտում, իօլիսլու կամֆ (der Wille Zur Macht):

Պարսկական Յեղափոխութիւնը ունեցաւ իր առաջին հերոսը յանձին Սաթթար իսանի, սպասելով, որ յայտնուի պատմական վայրկեանին տեւիլ համապատասխան, ազատութեան ու արդարութեան մարմնացում՝ բուն գաղափարական իզիթը, պարսից Գարիբալդին, ի դէմս գաշնակցական Լիբիմի ...

Կռիւ էր Թաւրիզում Սանմանադրութեան համար, կռիւ էր ոչ միայն Ատրպատականի, այլ ամբողջ լայնածաւալ Պարսկաստանի աղատութեան համար. Ի՞նչպէս կարող էր այդ կզգիացած, փոքրիկ հրդեհը բռնկեցնել ողջ և կիրք, տնօրինել բովանդակ իրանի բախտը ... Ահա հարցը, որ կը ցցուէր մերիններուն և

բոլոր գիտակից մանմետական տարրերուն առջեւ, ինչպէս եղաւ, որ Բաստիլիի փոքրիկ կրակը հրդեհեց ամբողջ Ֆրանսան...

Առաջին օրն իսկ Սաթթար խան փութաց գրաւել քաղաքի միջնաբերդը, որ միանգամայն կառավարական ղէնքերու պահեստն էր: Եւ գրաւուած ղէնքերը հետզհետէ բաշխուեցան օրէ օր աճող կամաւորական շարքերուն: Թաւրիզի կառավարութիւնը, անակնկալէն շարժած, գիմեց խորամանկ ռազմախաղի: Օգտուեցաւ հինէն գոյութիւն ունեցող թաղային թըշնամութենէն ու թայֆաներէն, զինեց ու ռաքի հանեց Գաւազի կոչուած քաղաքամասը ապստամբ թաղերուն ղէմ, թաւրիզը՝ բաժնուած երկու հակամարտ բանակներու: Յաղթական էր առժամայէս Սաթթար խանի բանակը:

Մեր մարմինները տակաւին ձեռնպահ էին, հեռու պայքարէն: Մածուկ, սակայն, մշտապէս յարաբերութեան մէջ էին ապստամբներու պարագլուխներուն հետ, որոնց շէին զլանար իրենց խորհուրդները, զուտ բարոյական աջակցութիւնը, նոյնիսկ ռազմամթերքը, հնարաւոր չափով: Մեծ էր պարսիկ շարքերուն մէջ վստահութիւնն ու յարգանքը ղէպի հայութիւնն ու անոր Մարտական կազմակերպութիւնը:

Կռուի տաք օրերուն հասաւ օսմանեան յեղափոխութեան աւեառներ լուրը: Նոր խրախոյս պարսկական շարժման համար: Յոյսերը թեւաւորուեցան, տրամադրութիւնները բարձրացան նաեւ մեր շարքերուն մէջ: Ատրպատականի մեր մարմինները միշտ աւելի կը թեքէին ղէպի գործօն մասնակցութիւն: Նմանապէս կովկասեան մարմինները, Շրջ. Ժողովը, Արեւելեան Բիւրոն, Կարգախօսն էր՝ անպատճառ կերպով նպաստել օարժման, ձգտելով ցալ անոր ռամկավարական բնաւորութիւն:

Արեւմտեան Բիւրոն և Պոլսոյ Մարմինը, իրենց եղած գիմումին ի պատասխան— մասնակցութեան խնդրի առթիւ— յայտնեցին, որ պատասխանատուութիւնը կը թողուն Արեւելեան Բիւրոյի և Ատրպատականի Մարմինն Վրայ:

Ռոտտոմ, որ բանակցեց էր թեհրանի պարսիկ ազատականներուն հետ, անցաւ Թաւրիզ, ուր անոր վիճակուած էր առաջնակարգ դեր խաղալ ապստամբական երկարատեւ գործողութիւններուն մէջ, թեւ թեւի Սաթթար խանի հետ: Տեղի ունեցան հայ-պարսկական շարք մը կարեւոր խորհրդակցութիւններ:

Հարկ էր կաղձակերպել ըմբոստներու խառնիճաղանճ զանգուածը: Ներդաշնակութիւնն չկար. խմբապետներ ու հրամանատարներ կը գործէին ինքնազլուխ, և գործը ատկէ սաստիկ կը տուժէր: Հարկ էր նետել ըմբոստացումի ալիքը նաեւ դէպի գաւառները, որոնք անշարժ կը մնային, Իրանի միւս գաւառներուն պէս: Առանց գաւառի աջակցութեան՝ կորսուած էր ազատութեան դատը... Անկերպարան վիճակ մը ունէր և ցիւրակացի խնդիրը: Սաթթար խան ունէր իր յատուկ դրամարկըն ու եկամուտները, ժողովրդական հանգանակութեամբ, Բաղըր խանը՝ իրենը, միւս մանր ու խոշոր հրամանատարները՝ իրենցը: Այս բարեկրօնեան շփոթի մէջ՝ ստէպ օգտուողը քանի մը անհատներ էին... Մերոնց ջանքերով կաղձակերպուեցաւ խառն մարմին մը— հայ և պարսիկ յեղափոխականներէ— ներքին ռազմական և արտաքին քաղաքական գործերը վարելու համար: Ապա և ընտրուեցաւ յատուկ յանձնաժողով, որուն ձեռքը պիտի կեդրոնանային բոլոր եկամուտներն ու կանոնաւորապէս հոգացուէին շարժման ծախքերը, նոյն խառն մարմնի հսկողութեան տակ: Որպէսզի ծախքերը շատ չծանրանային ժողովուրդի վրայ, մերոնք առաջարկեցին, որ անմիջապէս գանձուին պետական հասոյթները մօտակայ գաւառներէն, որ «ղալլա» (հացահատիկներու տուրքը) ամբարուի քաղաքին մէջ՝ ապահովելու ժողովուրդը գալոց սովի արհաւիրքէն^{*)}, որ ներքին թղթատարական ու այլ պետական հասոյթներ ալ դրուին ծախսարար յանձնաժողովի տրամադրութեան տակ, եւ այլն եւ այլն: Այդպէս միայն հնարաւոր էր քիչ թէ շատ ապահովել Թաւրիզի բնակչութիւնը ազատագրական կռուի ընթացքին, որ կարող էր երկար տեւել:

Մենք զեռ կը մնայինք, սակայն, լոկ բարոյապէս աջակցողի, խորհրդատուի դերին մէջ, կռիւը սկսուելէն երկու ամիս անց, Արեւելեան Բիւրոյի կողմէն Թաւրիզ հասան երկու զեկավար ընկերներ— Վահապ (Վոսմեան) և Սեպուհ Տեղւոյն գործերուն ծանօթանայէ յետոյ, պիտի անցնէին Թուրքաց Հայաստան, որ արդէն կ'ապրէր «Հուրիէթ»ի մեղրալուսինք:

^{*)} Սովը անխուսափելիօրէն պիտի գար Բաղաբ պաշարուելու և հանապարհներ հորուելու պարագային :

Անոնց մասնակցութեամբ Ատրպատականի ընկերները հանգամանօրէն մշակեցին գործունէութեան ծրագիր մը: Մարտական գործի նկատմամբ՝ Սեպուհ տուաւ շարք մը հրահանգներ, որոնք բարերար հետեւանք ունեցան խառնակ, անկազմակերպ կոռուող պարսիկ զանգուածին համար:

Օգոստոս ամսուն (1908 թ.) Թաւրիզ անցաւ Կովկասէն ուրիշ ընկեր մը, որ հաղորդեց պաշտօնապէս, թէ Արեւելեան Բիւրոն համաձայն է գործօն մասնակցութեան, եթէ Ատրպատականի ընկերները հակառակ չեն և եթէ Սաթթար խան կը ստանձնէ որոշ պարտաւորութիւններ: Կեդրոնական Կոմիտէն շարք մը ժողովներու մէջ կը քննէ խնդիրը և մեծամասնութեամբ կը յարի Բիւրոյի գաղափարին: Այդ առթիւ բանակցութիւնները Սաթթար խանի հետ հետեւեալ եզրակացութեան յանգեցան.

1. Դաշնակցական մարտիկները կը բերեն միայն իրենց զէնքերը, իսկ ձի, ռազմամթերք, ուտեստ ու այլ անհրաժեշտ բաներ կը ստանան, Թաւրիզ հասնելուն պէս, ընդհանուր դրամարկղէն:

2. Դաշնակցական մարտիկները պիտի լինեն գլխաւորապէս զեկավարող ուժեր, որոնցմէ առնուազն մէկ տասնեակ պիտի վարեն թնդանօթային և ոմբային գործը:

Սիրով, ի հարկէ, ընդունուեցան հայոց պայմանները, և մեծ էր ոգեւորութիւնը պարսիկ կոռուողներու շարքերուն մէջ, ուր յոռետեսութիւնը ծայր կուտար արդէն գաւառներու անշարժութեան և սովի սպառնալիքներուն հետեւանքով:

Մերինները կը խորհէին, որ եթէ անգամ Թաւրիզում չյաջողինք շօշափելի գործ մը կատարել, պիտի կարենայինք մեր մարմիններու միջոցով շարժումներ յառաջ բերել գաւառներում ու նոյն իսկ մայրաքաղաք Թեհրանի մէջ: Եւ շատ չանցած, լիովին արդարացաւ մեր յոյսը: Բանակցութեան արդիւնքը անմիջապէս, Թաւրիզի մարմնի կողմէն, հաղորդուեցաւ մեր կոմիտէներուն՝ Թեհրան, Թաշտ, Իլիան, Սալմաստ ու այլ վայրեր, որպէս զի անոնք ալ յայտարարեն իրենց շրջաններու ենթակոմիտէներուն և ջանան պարսիկ ըմբոստներուն հետ համերաշխաբար արձագանգ տալ Թաւրիզի կոռուին:

Մեր Կովկասեան մարմինները կը պատրաստուէին իրենց օգնական ուժերը ճամբելու Ատրպատական. մերոնք Թաւրի-

զում կը զբաղէին պայթուցիկներու եւ ռաֆեսներու փորձերով։ Անոնց սիրահարն ու մասնագէտն էր Ռոստոմը, որուն և վիճակուած էր շարժման մտաւորական և դաւադրական ղեկը ստանձնել Թաւրիզի մէջ՝ մօտ մի տարի։ Կռիւներու ընթացքին մերոնց պատրաստած այդ պայթուցիկները իրենց պատճառած կոտորածով և անգամ պարզ ռաքետները ստէպ սարսափ ու իրարանցում կը ձգէին թշնամի տգէտ խաժամուժին մէջ և փախուստի կը մղէին զայն։ Հակառակորդը կը դառնար միշտ աւելի զուսպ և զգոյշ։ Ձէր կարող ընկճել յեղափոխական Թաւրիզը, բայց և չէր ուզեր զինաթափ լինել, ընդհակառակն, կռիւը յամառօրէն կը շարունակէին միապետական ուժերը, թէ՛ զուրսէն և թէ՛ ներսէն (յետադիմական քաղաքամասէն, որ դարձեր էր հակայեղափոխականներու որջը)։ Մէկ կողմէն, էյնը-Գովլէ իր անագին բանակով, միւս կողմէն՝ Ղարադաղի Ռահիմ խանը իր ձիաւոր վոճմակներով, երրորդ կողմէն՝ Սամի խանն ու Ջարմազը, ապա և Մակուի քրդերը Իզոյ խանի առաջնորդութեամբ և բազմաթիւ ուրիշ խաներ, արտոյսաւոր ու անտիտղոս աւազակներ... Ահա այն ուժերը, որ պարբերաբար գրոհ կուտային ապստամբ Միջնաբերդին դէմ և կոտորուելով ետ կը մղուէին։ Աւելորդ է ըսել, որ շրջակայ թուրք ու հայ գիւղերը, բոլորովին անպաշտպան, մատնուած էին այդ աւարառու հորդաներու քմահաճոյքներուն և սոսկումի օրեր ու ամիսներ կ'ապրէին...

Դիւրին բան չէր կովկասեան մարմիններուն համար ռազմական խումբեր փոխադրել Արաքսի միւս կողմը այն օրերուն, երբ ցարական կայսրութեան մէջ սկսած էր ստուխայինեան համատարած ռէակցիան և երբ մասնաւոր կատաղութեամբ ծայր կուտար հալածանքը Հ. Յ. Գաշնակցութեան դէմ։ Ամենէն առաջ հարկ էր Թաւրիզ ձամբել մէկ անուանի ռազմիկհրամանատար, մեր հինաւուրց խմբապետներու երախտաւոր փաղանգէն, որ կարենար իր անձնական հմայքի ուժով համախմբել իր շուրջը հայոց կողուող տարրերը Ատրպատականում։

Վիճակն ինկաւ Սեւ Քարեցի Սախոյիճ, բայց երբ նա կը պատրաստուէր Երեւանէն Թաւրիզ մեկնելու, անակնկալ կերպով բռնուեցաւ քուրբայի համաճարակէն և մեռաւ։

Հայ յեղափոխական զիւցազներգութեան ամենահմայիչ դէմքերէն մէկն էր, որ անհետացաւ այնքան վաղաժամ և այն-

քան անհեթեթ ու անպսպասելի ձեւով, Համաճարակը գրեթէ ի սպառ յաղթահարուեր էր Երեւանի մէջ, երբ մահառիթ մանրէները տապալեցին այդ հսկան, որ ազատուեր էր այնքան ծանր պատահարներէ, որ քանիցս «մեռեր էր» ու վերակենդանացեր և որուն առնատիպ կազմուածքը հեգներ էր ամէն տեսակ հիւանդութիւններ ու հարուածներ:

1890ի ուխտուածներէն էր Յեղափոխական քարոտ ճամբուն վրայ, վսեմ իզմերով տոգորուած, քալեց նա երկար, շարունակ զարնուելով խոշ ու խութերու և միշտ ամուր, անընկճելի կեանք մը՝ հիւսուած ամբողջապէս հերոսութենէ և զրկանքներէ: Չնաշխարհիկ պարզութիւն մը՝ միացած ջինջ անձնուիրութեան և անսահման բարութեան հետ, որ կը դարձընէին այդ մարդը պաշտելու չափ սիրելի: Յուցամոլութեան ետեւէ չի նկատ երբեք. այլ միշտ ղեկավարուեցու պարտքի, խղճի թելադրանքով, Փռուք չփնտսեց Սե. Քարի մեծ զաւակը — փռուքն ինքը եկաւ զայն շրջապատեց ժողովրդական միահամուռ սիրոյ ու գուրգուրանքի մէջ, Միշտ բարի և վահանձն՝ ընկերական յարաբերութեանց մէջ, միշտ զիջող, համբերատար, միշտ անտրտունջ սպասուոր կուսակցութեան ու Գաղափարի, — այդ անես, գեղջկատիպ ռազմիկը գանձ մըն էր Հ. Յ. Գաշնակցութեան համար, մէկը հազուագիւտ բիւրեղներէն մեր անփայլ իրականութեան մէջ...

Դերիկի կոուսողներէն էր, 90ական թուականներու սկիզբները՝ Վարդանի ու Դումանի հետ անցաւ երկիր, Վասպուրական ու Տարօն. Սասնոյ ճամբուն վրայ (1896էն ի վեր), կը ձերբակալուի Մուշի մէջ և կը մնայ բանտը երեք ձիգ տարիներ, կախազանի պարբերական սպառնալիքին տակ:

Ազատ արձակուած՝ դուրս կը նետուի թուրքիայէն և կը նուիրուի կազմակերպական գործերուն: Կովկասի մէջ, Հայթաթարական կոիւններում մէկն է ամենէն արի և հմայիչ առաջնորդներէն, հրամանատարը Ղազախի ուժերուն, «Գերմարդ» մը՝ ժողովրդական երեւակայութեան մէջ, Դիւցազն՝ աներեւոյթ և անպարտելի, «Սաֆօ-փաղիսեան» է թաթար զանգուածներու աչքին: «Պահապան հրեշտակ» է հարազատ ժողովուրդի համար... Իգիթի անձին շուրջ կը հիւսուին երգեր ու առասպելներ: Մեծ է անոր հեղինակութիւնը թշնամի տարրերու մէջ իսկ, Ոչ միայն բռունցքի հեղինակութիւն, այլ և

բարոյական կախարդիչ մի ուժ... Վասնզի «Սաքօ-փաղիչանը» լէնկթիմուրեան գծերով օժտուած հրոսակապետ մը չէր, այլ ազնիւ, վեհոգի ռազմիկ մը, որ գիտէր զարնել արիւնածարու խուժանները. բայց և ստէպ հանդէս կուզար, որպէս հաշտարար ոգի մը՝ համերաշխութեան քարոզներով լեցնելու կոյր ու մութ մոլեռանդութիւնը: Ազգերու համերաշխութեան համոզուած ռահվիրայ... Հերոսի այդ յակականիշներուն կը պարտինք մասամբ այն իրողութիւնը, որ աւերիչ ընդհարումները Ղազարի գաւառում համեմատաբար սահմանափակ ծաւալ առին:

Վերջացաւ «կովկասեան Վանդէ»ի անարգ մղձաւանջը— Սաքոն պարտքի ուրիշ դաշտի մը մէջ կը տեղայ իր լախտի հարուածները.— կուսակցութեան դրօշին տակ կռիւ կը մղէ գաղափարազուրկ, այլասերած տարրերուն դէմ, կը մաքրէ հրապարակը Դաշնակցութեան անունը շահագործող խուլիգաններէ, շանտաժիստներէ— կռիւ մը, որ նոյնպէս, տարաբախտաբար, չանցաւ առանց արիւնոտ արկածներու և զոհերու... Ժամանակ էր, որ փոքր ինչ հանդիստ առնէր քաջի յոգնատանջ մարմինը. բայց ահա մի ձայն նորէն կոչեց զինքը Մայր Արաքսի միւս եզերքէն: Նոյն հարազատ ձայնն էր.— հայրենի ժողովուրդի երրորդ, համեստ բեկորն էր, որ խոզվայոյզ վայրկեանի մը մէջ, անզօր անապաւէն, կօրծք տուեր էր բռնակալութեան խուժաններուն: Սեւ Քարեցիին նորէն կապեց գարիբալդիական պայուսակը, նորէն արբեցաւ վառօդի պաղ բուրմունքով և քալեց... ձայնի ուղղութեամբ: Բայց անողոք պատահարը շանթեց զինք կէս ճամբան...

Սաքոն գնաց— Քեռին եկաւ անոր տեղը: 1908ի Հոկտեմբերի սկիզբներուն, մեծահամբաւ ձիաւոր մը, Դաշնակցութեան ձեռքով սպառազինուած 25 հոգիինոց արշաւախումբով Երեւանի նահանգէն անցաւ Արաքսը և երկար, դժուարին ճամբայ կըտրելով մտաւ Թաւրիզ:

Քեռին էր— «Արզրումցի Քեաւթառ Արշակը»— որ 1904ի օրերուն սոսկ պահեստապետ մըն էր Սասնոյ մէջ, բայց որու աստղը հետզհետէ կը բարձրանար նոյն հայ-թաթար կռիւներէն

ի վեր, ուր ինքը մէկն էր անուանի դերակատարներէն՝ Մուրատի, Կորիւնի և այլոց հետ:

Յնծութիւն էր հայ և պարսիկ կոռուող շարքերում այն օրը, երբ կը հասնէր Քեռիի խումբը: Բեմ կուգար լայնագրոնապետութեան զէմ ընտիր սաղմիկներու փոքրաթիւ բոյլ մը, զինուած ոչ միայն սրով ու հրացանով, այլ և հրեղէն գաղափարներով, կոռուելու անյազ ծարաւով, մեռնելու անդարձ վճռականութեամբ: Տրամադրութիւնները, որ իջեր էին վերահաս սովէն և թշնամու անդուլ յարձակումներէն, վերատին բարձրացան: Դաշնակցութեան ձիաւոր խումբը առաջին իսկ օրերէն ուժգին թափ հաղորդեց յեղափոխական բանակի գրոհին: Որոշուեցաւ ինքնապաշտպանութեան զիրքերէն անցնիլ յարձակողականի, դուրս ելնել քաղաքէն և ճակատիլ թշնամուն... Խիզախ փորձ մըն էր... Բայց անհրաժեշտ նաեւ հայկական ինքնապաշտպանութեան համար:

Լուր հասաւ, թէ զարագազցի ձիաւոր հրոսակները թալանի ու աւերի կ'ենթարկեն իրենց հանդիպած գիւղերը: Տասնեակ հայ կտրիճներ ճամբուեցան զէպի այդ կողմը: Սաթթար խանն եւս մարդիկ զրկեց այդ ուղղութեամբ: Երբ մերոնք հասան Մուժումբար հայաբնակ գիւղը, Սամի խան շրջապատեր էր զայն շուրջ 500 իր ձիաւորներով և թնդանօթով: Ակսաւ անհաւասար, բուռն ճակատամարտ: Ամենէն կատաղին՝ այդ տարուան ընդհարումներէն: Տղայք անմիջապէս զիրքեր գրաւեցին— ամէնքն ալ ընտիր հրացանաձիգներ— ընդամէնը 12 հոգի և խումբ մըն ալ հայ գիւղացիներ, ոչ զինավարժ, բայց խանդավառ: Կռիւը տեւեց ամբողջ օրը: Մութը կոխելով, թշնամին հեռացաւ, 60—70 սպաննուած տանելով: Մեր կողմէն՝ երկու զոհ— Նիկոլ և Արսէմ: զոյգ յանգուգն երիտասարդներ, թեթեւ վէրք ստացան երկու ուրիշներ՝ Հրաչ և Կարօ: Կային սպաննուած և վիրաւորուածներ նաեւ գիւղացիներէն: Մութը հասնելուն պէս, տղաներէն 3 հոգի ձեռնամերձ կոռուով ձեղքեր էին թշնամու շղթան և անցեր թաւրիզ՝ ղեկուցանելու սպայակոյտին: միւսները մնացին Մուժումբարի մէջ՝ գիւղը նոր յարձակումէ պաշտպանելու համար: Նահատակ ընկերներու զիակները մեծ շուքով տարին քաղաք և թաղեցին Լիլաւայի եկեղեցու բակում:

Այս զէպքերուն հետ գրեթէ միաժամանակ մերոնք պար-

ղեցին ապստամբութեան դրօշը Ատրպատականի միւս շրջաններում. Ամբաս՝ Ուրմիի, Սամսոն՝ Սալմաստի, Զուլումար՝ Խոյի մէջ, Իւրաքանչիւրը ունէր կոռուղներու ստուար խումբ մը իր տրամադրութեան տակ, Սամսոն ունէր 50—60 հոգինոց խումբ, գրեթէ ամբողջապէս տեղական հայ երիտասարդութենէն:

Այլեւս Թաւրիզը մինակ չէր: Գաւառներու մէջ Դաշնակցութեան ուժերը կը հասնէին իրենց առաջագրած երկու նպատակին. 1. կը պաշտպանէին հայ ժողովուրդը քրդական յարածուն ալան-թալանէն և 2. կը ստիպէին տեղական իշխանութիւնները վերականգնել սահմանադրական հաստատութիւնները, Արդարեւ, մին-միւսին հետեւէ անջումանները վերահաստատուեցան Ուրմիի, Սալմաստի ու Խոյի մէջ:

Հոկտեմբերի վերջերուն (1908 թ.) նոր արշաւանք սկսաւ Թաւրիզի դէմ Մակուի սարգարը իր քրդերով՝ Իժոյ և Նամոյ խաներու հրամանատարութեան տակ: Ու իրենց դէմ գտան հայկական գունդը, որ ահաւոր ջարդ տալով ետ մղեց միապետական խաժամուժը:

Մեր վիճակը, այնուամենայնիւ, նախանձելի չէր. հակառակ տրուած խոստումներուն՝ մեր դաշնակիցները չէին տրամադրեր մեզի դրամ, դէնք ու ռազմամթերք: Մեր կոռուղներու յոյսը կը մնար ներսի ու դրսի ժողովարարութիւնը, Բիւրոյի նպատար և կովկասեան մարմիններու օժանդակութիւնը՝ մարդով, դրամով ու ռազմամթերքով:

Ժընեւէն եւս Արեւմտեան Բիւրոն այլ և այլ անգամներ զրկեց Ատրպատականի Մարմինն 30,000 ֆրանք, կուսակցութեան բիւզջէի վրայ չձանրանալու համար, 1909ի Փետրուարին յատուկ ներքին շրջաբերականով Արեւմտեան Բիւրոն դիմեց իր շրջանի մարմիններուն, որ բացառիկ ու մասնաւոր հանգանակութիւն ընեն Թաւրիզի մեր կոռուղներուն օգնելու համար, Ամերիկա, Բուլղարիա, Եգիպտոս գովելի եռանդ ցոյց տուին և զրկեցին այդ նպատակով որոշ գումարներ:

Բացի այդ, Թաւրիզի մեր ընկերներու պահանջին վրայ, Ժընեւէն զրկուեցան անոնց պայթուցիկ և այլ նիւթեր, կը սակայն, յաճախ մեր խումբերը կը կոռուէին միս-միսնակ, անգամ երբ մեզի հետ էին պարսիկ բազմամթիւ կամաւորներ, Տարաբախտաբար, անոնք բաւականաչափ զինավարժ չէին, ոչ ալ կոռուի մէջ փորձուած ու կոփուած, մերիններուն:

պէս, և դիւրութեամբ կը խուսափէին Գլտանգաւոր բախումներէն, Այդպէս՝ գաւառում, այդպէս՝ և Թաւրիզում: Շատ անգամներ խառնիճաղանճ բազմութիւնը կը լքէր կոուրի դաշար: Ինքը, ապստամբութեան քաջամարտիկ պարագլուխը, Սաթթար խան, ստէպ կոուր Վճռական պահուն կը մնար ընդամէնը 40—50 հոգիով և անոնց կէսը կը կազմէր արդէն Քեռիի խումբը:

Երկու երեք ամիս անցաւ մանր, աննշան ընդհարումներով, կոուռը կողմերէն ոչ մէկը չէր վստահանար վճռական ճակատամարտի դիմել: Փետրուար 9ի կուրը (1909) խլեց մեր շարքերէն 3 նոր զոհեր՝ Մարտիրոս, Կարօ և Սերօ: Երեք ընտիր մարտիկներ՝ նահատակուած միեւնոյն գիրքին մէջ, միեւնոյն ժամուն, երեքն ալ զոհ իրենց արտակարգ յանգգնութեան:

Ջուլֆա տանող ամբողջ ճամբան բռնուած էր Ռահիմ խանի ձիաւորներով: Կարուած էր հաղորդակցութիւնը կովկասի հետ: Սեւ Գէորգի խումբը կը սպասէր Ջուլֆայում: Հաջի Ֆիշնամազը Սալմաստի մեր մարտիկներով կ'ուղէր օգնութեան գալ քաղաքին, որուն կացութիւնը կը ծանրանար: Բայց այդ խումբերը իրարմէ լուր չունէին: Պէտք էր մաքրել Ջուլֆա-Թաւրիզ գիծը Ռահիմ խանի վոնձակներէն: Եւ անա Քեռիին իր խումբով, Սաթթար խանը 4—500 կոուռողներով կը փորձեն գիշերանց յարձակիլ Ռահիմ խանի բանակին վրայ: Երբ յարձակման վայրկեանը հասաւ, Սաթթար խանի բանակէն մնացեր էին ժամադրավայրում միայն առաջնորդը և իր մէկ քանի ընկերները... Քեռի և Սաթթար, մինչեւ արշալոյս զուր սպասելէ ու ջղայնանալէ յետոյ, որոշեցին, այնուամենայնիւ, եղած բուռ մը ուժերով գործի անցնիլ: Քանի մը ժամուան յաջող կոուէ ետք մերոնք գրաւեցին Աւլար թրքաբնակ գիւղը: Ապա գիմեցին դէպի Ռահիմ խանի գիրքերը: Եւ այդտեղ էր, որ մեր երեք ընկերները կամացուկ սկսան մօտենալ ու կանգ առին թշնամու գէմ, ընդամէնը 15—20 քայլ տարածութեան վրայ... Ճակատէն կը զարնուի Մարտիրոսը: Թանկագին ընկերոջ կորստեան հանդէպ, Կարօն, մոռցած սակտ ու զգուշութիւն, մէկ կողմ կը ձգէ հրացանը և կը սկսի աւելի մօտէն ատրճանակով կրակել թշնամու վրայ, բայց շուտով ինքն ալ կը սպաննուի: Սեթոն, կատաղած, կը հետեւի ընկերոջ օրինակին և կուրծքէն զարնուելով կը պատկի Կարոյի կողքին...

Մեր միւս ընկերները կը շարունակեն գրոհը: Թշնամին, շշմած այդքան յանդուգն թռիչքներէն, ի վերջոյ կը լքէ իր դիրքերը, փախուստ կուտայ: Մերոնք կը վերագառնան քաղաք, սանկելով իրենց հետ Մարտիրոսի ու Սեթոյի դիակները և մահամերձ կարոն, որ մեռաւ այդ գիշերն իսկ:

Քրդական ասպատակութիւններն ու զինուած ընդհարումները կը շարունակուէին Խոյի, Ուրմիայի, Սալմաստի շրջաններում: Կռուի ծանրութիւնը ամենուրեք մերոնց վրայ էր: Գրեթէ միշտ անոնք յաղթական կ'ելլէին կռիւներէն, բայց միշտ ալ թանկագին զոհերով: Սոֆիանի բուն ընդհարումներուն մէջ զոհարեցեցինք 13 մարտիկներ, որոնք կռուեցան մինչև վերջին փամփուշտը (Սեւ Գէորգի խումբը): Բեզդաւարի կռուին մէջ, Աւարայրի պատմական դաշտին վրայ— ուր մերոնք դարձեալ միս-մինակ էին— կորսնցուցինք 9 հոգի (1909 թ. Յունուար 17)— Զուլումար *): Մամիկոն, Պետրովիչ, Յարութիւն, Բաջողլի Տիգրան, Փանոս, Աբահամ և Արսէն: Խոյի մէջ զարնուեցաւ Շամիլը, Ուրմիոյ և Սալմաստի շրջաններում համարեա ո՛չ մէկ զոհ. մերինները դիմադրեցին արիաբար և ազատ պահեցին ժողովուրդը քրդական խժգժութիւններէն:

Յաջորդ ամիսներու կռիւներուն մէջ (Ատրպատականում) կորսնցուցինք ուրիշ թանկագին ընկերներ— Միսաքը, Գեորգը (Բուլղարիայէն), Խորէնը, անխոնջ քարոզիչ և կռուող, որ աւարտեք էր Բուլղարիոյ զինուորական վարժարանը: Մեր վերջին զոհն եղաւ (Ուրմիայում) մինչևև ուսներու մուտքը:

Մինչ Թաւրիզը կը շարունակէր դիմադրութիւնը, չարաչար տառապելով օր աւուր սաստկացող պաշարումէն և կենսական մթերքներու սովէն՝ անդին, պարսից Զուլֆայի մէջ, մեր միւս խմբապետը, Սարհաս, 25 հոգիներոց արշաւախումբով կռիւ կը մղէր շրջանի միապետականներուն դէմ, ճամբայ հարթելով դէպի Խոյ ու Սալմաստ:

* Մեր հին ու առաջնակարգ զինուորներէն մէկը, որ մասնակցեր էր Սեբասթիա, Անդրանիկի կռիւներուն:

Յարի կառավարութիւնը, որ այդ օրերուն կախաղաններով ու զանգուածային բանտարկութիւններով կը խեղդէր Ռուսաստանի ազատագրական շարժումները. ուշի ուշով կը հետեւէր թաւրիզեան պայքարի ելեւէջներուն և պատեհ վայրկեան կը փնտռէր միջամտելու, իր բռունցքը ցուցնելու պարսիկ ու հայ ըմբոստներուն, մարելու յեղափոխական հնոցը սահմանակից երկրին մէջ և գուցէ նոյն իսկ վերջնականապէս հաստատուելու հիւսիսային Պարսկաստանի մէջ:

Պատրուակներ չէին պակսեր դաւադիր թշնամիին. Ատենէ մը վեր ան կը զանգատէր Թեհրանի մէջ ճամբաները գոցուելու առթիւ, ապա և սկսաւ մտահոգուիլ, իբրեւ թէ կռիւներն ու անխիչսանութիւնը կը վտանգէին եւրոպացիներու, մասնաւորապէս ռուսերու կեանքը: Թաւրիզի ռուս հիւպատոսը, Միլլէր, օր մը այդ առթիւ իր սրբազան ցասումը կը յայտնէր մեր Ռոստոմին, որ և կը գրէր հետեւեալ նամակը *) Արեւմտեան Բիւրոյին.

«Ռուսների ներս գալը այն բոլորին, երբ Սպահանը, Ղազուինը, Ռաշաը սկսել էին սպառնալ և Թաւրիզը ուժ էր զգում դիմագրելու, հակառակ սովին, մեզ շատ կոտորեց, Ասել թէ անակնկալ էր, ճիշդ չէր լինի: Դրա մասին յաճախ խօսում էր... Մի օր... գտնում եմ թեմական առաջնորդի մօտ ռուսաց հիւպատոսին, որը յուզուած պատմում էր, թէ ինքը հաստատ տեղեկութիւն ունի, որ իրենց և առհասարակ եւրոպացիներին լուրջ վտանգ է սպառնում պարսիկների կողմից... Ես շտապեցի կատեգորիկ կերպով յայտնել, որ իր ստացած տեղեկութիւնները հիմնովին սխալ են... ասացի, որ մենք ամէն կերպ արգելք կը հանդիսանանք այդ տեսակ մի յարձակման... Յամենայն դէպս յանձն առայ գնալ Սաթթար խանի մօտ և նրա կողմից էլ վստահացնել, որ բոլորովին հանդիսաւմնան: Հետեւեալ օրը Շամ Գաղանի կառնին էր. նկատեցինք,

*) Անթուակի, ինչպէս Ռոստոմի ան մը ուրիշ նամակներ. գրուած է հուլիս-նոյն 1909ի ամբան սկիզբները:

որ հիւպատոսարանի տանիքին վրայ պատերը բարձրացնում են և դիրքեր շինում ... Այս կատարելապէս անտեղի պատրաստութիւնները լուրջ մտատանջութեան մէջ ձգեցին բոլորիս: Անջումանի հաւաստիացումները նոյնպէս ապարդիւն անցան: Պատրուակ բռնելով ճանապարհների բացման առթիւ Շահի խուսափողական ընթացքը, անհրաժեշտ գտան ռուսաց զօրք մացնել^{*}) ... (Բնացածը ձեզի յայտնի կը լինի: Թուսները հիմա իրենց կատարեալ տէր են զգում (Ատրպատականում): Մեզ մնում է մխիթարուել նրանով, որ այնուամենայնիւ Սահմանադրութիւնը ձեռք բերուեց, որից անպայման կ'օգտուեն Ատրպատականից դուրս վայրերը, գուցէ հեռուոր ապագայում նաեւ Ատրպատականը: Քիչ նշանակութիւն չունի նաեւ այն, որ հնար եղաւ առաջն առնել սպառնացող կոտորածներին՝ ոչ միայն Թաւրիզում, այլ և Սալմաստում, Խոյում, Ուրմիայում»:

Թուս զօրքի հրամանատար Սնարսկի աջ ու ձախ ամենուն կը յայտարարէր, թէ եկեր է ժամանակաւոր կերպով, իբրեւ «խաղաղարար»: Նոյն զեղեցիկ առաքելութիւնը ստանձնած էր Թեհրանի մէջ Լիախով իր կողակներով, որ սկիզբէն ի վեր գուր կը նիւթէր երկրի Սահմանադրութեան դէմ, սատարելով (Բեհմէտ Ալիի բռնապետական ձգտումներուն ... Բնականաբար, ոչ Սաթթար խանը, ոչ ալ դաշնակցականները տրամադիր էին պատերազմելու ցարի բանակին դէմ:

Կռիւր, զադրած Ատրպատականում, բորբոքեցաւ Պարսկաստանի միւս ճակատներուն վրայ— ի վերջոյ բուն իսկ մայրաքաղաք Թեհրանի շուրջը: Եւ այստեղ մենք կը մտնենք հերոսական սխրագործութիւններու ալեծուփ շրջանի մը մէջ, որ պիտի կոչուի իրաւամբ— Յփրեմեան:

Հետեւինք մեր ընկերոջ հեքիաթային արկածներուն և յաղթական վերելքին:

Մինչ Թաւրիզը պայքարի ու տաքնուպի օրեր կ'ապրէր— իրանի միւս շրջանները կը մնային անկարեկիւր հանդիսատես: Լուս էր անգամ Գիլանը, որ սահմանակից է Ատրպատականին և

^{*} Նախ՝ 3—400 զինուոր, սպա եկան 3—4 հազար Լէս, Դանի մը ճաւելակ քնիւններով:

սերտ կապուած անոր հետ, Չկար նախաձեռնութեան ոգի, չկար կենդանի գործ:

Անտարբեր չէր նոյն շրջանի Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը: Եւ մէկը կար շարքերու մէջ, որ ամենէն աւելի կը բոցավառուէր Թաւրիզի գոռ անցքերով, մէկը՝ որ հին տաժանակիր արքայութեան մըն էր, մասնակցած կուկուրնեանի արշաւանքին, փախած Սիբիրի, Սախալինի ստորերկրեայ նկուղներէն, ապա անյայտ մէկ զինուոր, տասնապետ Խանասորի կռիւներում— այժմ համեստ աշխատաւոր, որ էնզելի քաղաքին մէջ փայտ կը ծախէր ռուսական մէկ ընկերութեան՝ նաւամատոյց կառուցանելու համար:

— Եփրեմ Գալիբեան: Ծնած Գանձակի գաւառին մէջ, սահմանակից այն խորխտ բարձունքներուն— Լեռնային Ղարաբաղին— որ 200 տարիէ ի վեր տուեր է այնքան արի և ինքնատիպ ռազմիկներ հայրենիքի ազատութեան:

Այն օրէն ինչ Թաւրիզը վեր բարձրացուց գաւաղի Եւսի նետած ձեռնոցը և ապստամբութեան փողը հնչեցուց, — հին օրերու այդ ըմբոստը հանգիստ չունէր, նա գարձաւ ազատագրական խմորումներու հոգին Գիլանի մէջ: Լռիկ-մեջիկ կ'որոճայ իր ծրագիրը և օր մը, իր սովորական պաղարիւնով, կ'ըսէ հայ ընկերներուն:

— Այսպէս չի կարելի շարունակել... Տեսնուեցի մի քանի թուրք զարագազինների հետ, տրամադրութիւններ պատրաստեցի, խոստացան հաւաքուել... Տեսնեմք, զուցէ հարաւոր լինի մի քան անել:

Ու սկսան հաւաքոյթները: 1908ի Յուլիսն էր, Այդ օրերէն արդէն Պարսկաստանի ապագայ դիկտատորը կը ցուցնէր կազմակերպական իր տաղանդը, կազմեց հապշտայ հայ-պարսիկ խառն կոմիտէ և սկիզբ դրաւ Գիլանի շարժման, Ապա անցաւ Ռաշտ, խորհրդակցեցաւ իր դաշնակցական ընկերներուն հետ, խրախուսեց, համոզեց, ծրագիրներ յօրինեց — ու յանկարծ անհետոցաւ... Իրեն հետ երկու դաշնակցական և երկու պարսիկ կտրիճներ, Թալիշ էր այժմ, լեռնաբնակ, արի թաթար ժողովուրդի մէջ, կը շարունակէր իր քարոզչութիւնը, կը համոզէր այդ ժողովուրդի երկու ազգեցիկ առաջնորդները՝ զինուած ուժերով արձագանգ տալու Թաւրիզի ապստամբութեան, տապալելու բռնակալ ռեժիմը:

Ու շուտով գործի կ'անցնին: Ընդամէնը 12 հոգի են, հայ, պարսիկ և վրացի (կովկասէն նոր ժամանած), Գրոհ կուտան Եփրեմի ղեկավարութեամբ Ռատեսի նահանգապետութեան շէնքին ղէմ, կը գրաւեն զայն, իրենց կողմէ զո՛ւ տալով մէկ պարսիկ և մէկ վրացի: Ապա կ'երթան ահաբեկելու նահանգապետը (Սարգար Աֆխամ): Յանդուգն ձեռնարկ մը, որ կը ղեկավարէ վրացի ահաբեկիչ Վէլիկոյ: Մինչ Եփրեմ, իր դաշնակցական մարտիկներով շրջապատուած, կը խրախուսէ կամաւորները և կոուի հրաւէր կ'ուղղէ ամբոխին: Երկու ժամ անցած, կառավարական բարձրագոյն հաստատութիւնը իրենց ձեռքն էր, նահանգապետը՝ սպաննուած, սահմանադրականները՝ քաղաքի տէր (1909 թ. Փետրուար):

Իերկրանք, խրախճանքներ ժողովուրդին մէջ, Եփրեմ՝ թեւաւորուած այդ առաջին յաղթանակով՝ ձեռք կը զարնէ կազմակերպութեան աշխատանքին: Հաւաքել ըմբոստ երիտասարդութիւնը, քարոզել, զինել ու մարզել, ստեղծել մարտական կորիզներ՝ Սահմանադրութիւնը պաշտպանելու համար և միանգամայն հսկել քաղաքի անդորրութեան վրայ, — այդ բոլորը Եփրեմի ու իր բուռ մը ընկերներուն գործն էր:

Ռաշտէն կ'անցնի Էնզելի: Ժողովուրդը այնտեղ եւս երախտագիտութեան ցոյցեր կը սարքէ յաղթողին և, առանց դիմադրութեան հանգիպելու, կը պարզէ ըմբոստացումի դրօշը: Կը թնդան մարտիկներու համազարկերը քաղաքային այգիին մէջ, Եփրեմ ոգեւորիչ ճառով մը կը բացատրէ ժողովուրդին Սահմանադրութեան բարիքները: Այդտեղ եւս կը հաստատուին «կորիզ»ներ, ապա յաղթական թափօրը կը շարունակուի:

Այժմ արդէն պատկանելի արշաւախումբ մըն է, 40 հոգի կառուողներ: Հնարաւոր է գործ տեսնել աւելի լայն ծաւալով: Եւ փոքրիկ բանակը կը սլանայ դէպի Ղազուիմ: Ճամբան՝ մանր-մունր կռիւներ և նորանոր նուաճումներ, Ահա խումբը Իւզբաօի-Չայ, Հոն կը գտնուի կառավարութեան ներկայացուցիչը, Ղիաս Նիզամ, իր զինակիցներով, տեղաւորուած քարվանսարայում և պահակ դրած կամուրջի պահպանութեան համար: Կէս գիշերին տղաները կը յարձակին ու կը շրջապատեն քարվանսարայում: Սուճապահար թշնամին կը սկսի կրակել: Բայց շուտով կը պաշարուին ապստամբներէն և իրենց երեք պարագլուխները կը սպաննուին: Մաս մը ձիաւորներ մթու-

թենէ օգտուելով կը փախչին: Առաւօտուն իւզբաշի-Չայի գիւղացիները սիրով ընդառաջ կուգան իրենց ազատարարներուն:

Կ'անցնին ապա Սարգան գիւղը, միշտ Ղազուինի ճամբուն վրայ: Այդտեղ իրենց լուր կուտան, թէ 300 զինուորներ և շահսուվան ձիաւորներ, ամէնքը նոյն կառավարական բանակէն — կը գտնուին Նաքի գիւղը, տղաներէն ընդամէնը երկու փարսախ տարածութեան վրայ: Եփրեմ նամակ մը կ'ուղղէ թշնամի զօրավարին, ըսելու համար:

— Մենք եղբայրներ ենք, ձեզ հետ գործ չունինք: մեր գործը կառավարութեան հետ է: Ես, միեւնոյնն է, պիտի անցնիմ Ղազուին, ի զուր կը փորձէք իմ ճամբաս փակել: Եթէ կ'ուղէք, որ Ղազուին երթամ առանց ձեզ ջարդելու, լաւ է որ այդտեղից հեռանաք:

Եւ՝ զօրավարի պատասխանը *).

— Ես կառավարութեան հաւատարիմ ծառան եմ և քանի որջ եմ՝ չեմ հեռանայ այստեղից:

Արշաւախումբը, 35 հոգի ձիաւոր, կը մեկնի Սարգան և գիւղը հասնելուն պէս կը սկսի կատաղի կռիւ: Բուռն յարձակումով տղաները իսկոյն կը խլեն առաջին գիրքը: Ապա մին միւսին ետեւէն թշնամին կուտայ իր բոլոր գիրքերը: Կուռի ատեն կը զարնուի Եփրեմի ձին և ինքն ալ թեթեւ վէրք կը ստանայ: Հակառակորդը նահանջելով կ'ապաստանի մզկիթի մէջ: Թումբ մը մերոնց կողմէ — և թշնամին ահաբեկ կը ցրուի շրջակաները, թողլով կուռի դաշտում 64 սպաննուած և և 40 վիրաւոր: Ապստամբները կը գրաւեն մեծ քանակութեամբ զէնք ու ռազմամթերք: Այդ կռիւը վարող խումբերը, բացի երկու վրացիներէ, բազկացած էին ամբողջապէս հայ տղաներէ:

Փոքրիկ լեզէսնը — այժմ շուրջ 90 հոգի — մօտեցեր էր Ղազուինի: Եփրեմ լուր զրկեց այնտեղ գտնուող Ղիաս-Նիզամին, Մասեհ խանին **): և քաղաքապետին, ըսելու համար:

*) Կ'օգտուինք նաև Եփրեմի Ողիսականից մասնակից Գրիշայի յուշերէն («Հայրենիք» Ամսագիր, 'տյ. 1924), առանց ընդունելու անոր ակներև չափազանցութիւնները:

***) Կառավարական զօրի եւ քափառական ձիաւորներու ղեկավարներ:

— Ես գալիս եմ քաղաքի վրայ և ասում եմ ձեզ. կամ հեռացե՛ք, կամ թէ հաշտուեցէ՛ք ինձ հետ:

Անոնք 3 օր ժամանակ խնդրեցին պատասխանելու համար...

Արչաւախումբը նետուեցաւ Ղազուիինի վրայ, 90 հոգով պիտի կռուէին առնուազն մէկ հազարնոց զուեղի դէմ, Եւ այդ 90ի մէջ 50—60ը միայն քաջավարժ կռուողներ... Երեկոյ մը ժամը ութին շրջապատեցին Դարխանէն — նահանգապետութեան շէնքը — և քանի մը զօրանոցներ՝ «զէնսէքադ Մատուրե» (կեցցէ՛ Սահմանադրութիւնը) ազազակելով: Դռները ամուր՝ անկարելի էր խորտակել. նաւթ ածեցին ու վառեցին շէնքը, Երբսը ապաստանած բազմութիւն կար, Այդ միջոցին լուր հասաւ, թէ զուրսը գտնուող Մասեհ խանը 50 շահսովան ձիաւորներով յարձակեր է քաղաքին վրայ, Եփրեմ, աղաներու մէկ մասը ձգելով Դարխանէի շուրջ, միւսներուն հետ քալեց դէպի Մասեհ խան, կարճատեւ զիմադրութենէ վերջ, հակառակորդը անձնատուր եղաւ իր ձիաւորներով, Զինաթափ ըրին ամէնքը և զերի տարին, Ղազուիինը արդէն գրեթէ մերոնց ձեռքն էր, երբ յանկարծ լսուեցան թնդանօթի ձայներ: Պարզուեցաւ, որ Մութազիր-Դովլէն էր — սահմանադրական կամաւորներու ղեկավարը — որ 100ի չափ կռուողներով կ'ուզէ եղեր Ղազուիին մտնել, բայց չէր կրցեր Մասեհ խանի զիմադրութեան հանդիպելով, Դերիները Եփրեմ յանձնեց Մութազիր-Դովլէին ու ինքը աղաներու հետ նորէն յարձակեցաւ Դարխանէի վրայ, Մերոնց կողմէ քանի մը ուժք նետուելէ յետոյ, ներսի բազմութիւնը անձնատուր եղաւ, շուրջ 1, 200 հոգի, ազաչելով, որ չկոտորեն զիրենք, Ամէն ինչ անցաւ խաղաղութեամբ, արչաւախումբը գրաւեց երկու հազարէ աւելի հրացան, նահանգապետը թաղնուեր էր աղքատ տան մը մէջ, Խուզարկելով գտան ու բանտարկեցին, Հետն ունէր 100 հրացան:

Ամբողջ կուրը տեւեց 15 ժամ, Մեր կողմէն սպաննուած էին մէկ հայ, մէկ վրացի և երկու պարսիկ, Վիրաւորներ՝ 12—13 հոգի, Հակառակորդները տուին 35—40 զոհ, անոնց մէջ Շէյխ-Իւլ-Իսլամը, Եւ բազմաթիւ վիրաւորներ:

Ղազուիինի գրաւումը մեծ շառաչումն ունեցաւ ամենուրեք, մասնաւորապէս Թեհրանի մէջ, Ռաշտ և այլ վայրերում կատարուեցան լուսավառութիւն և խրախճանք, Քանի մը էր յետոյ պաշտօնական հազորագրութիւն հասաւ, թէ Շահը հա-

մածայններ է կիրառել երկրի մէջ սահմանադրական օրէնքները: Վախէն, անշուշտ, Մեհմէտ Ալի երբեմն-երբեմն կ'ընէր այդպիսի ծանուցումներ—, և քանի մը զիջումներ գործնականին մէջ— բայց միաքը միշտ ծուռ էր, ոչ ոք կը հաւատարի խոստումներուն. գիտէին ազատականները, որ այդ զիջումներն ալ յարմար առթիւ ետ պիտի առնուէին... Սահմանադրութիւնը իր էական կէտերով կը մնար թուղթի վրայ:

Մեհմէտ Ալի, սահմակած Եփրեմի յաղթական արշաւէն, ըրաւ այդ նոր ծանուցումը սահմանադրական ուժով ընդունելու մասին, — բայց և փութաց զօրք կեդրոնացնել Ղազուին-թեհրան ճամբուն վրայ, Քարաջի կամուրջին շուրջ, փակելու համար ապստամբներու առջեւ մայրաքաղաքի ճանապարհը: Լիախումբն ալ զրկեց նոյն ուղղութեամբ իր կողակները: Հակառակ եղած նախզգուշացումին՝ հայ ապստամբապետը իր արշաւախումբով նետուեցաւ դէպի Թեհրանի և Քարաջի կամուրջին մօտ, մեծաքանակ զօրքին ու կողակներուն տուաբունն, անհուստար ճակատամարտ, որ տեւեց մէկ ժամ և պսակուեցաւ լիակատար յաղթանակով, ինչպէս բոլոր նախորդները: Ղազուինի գրաւումէն ի վեր, գաղափարական հրոսակապետի հոշակը տարածուեւ էր ամենուրեք և անոր անունն իսկ, անպարտելիութեան հմայքով օժտուած, սարսափ կ'ազդէր բազմապիսի թշնամիներուն, որոնք, առաջին հարուածն ստանալով, զիւրութեամբ խուճապի կը մատնուէին...

Կռուեցան այդտեղ եւս մէկը տասի, քանի դէմ, ինչպէս միշտ: Զարնուեցան արշաւախումբէն հինգ հոգի, երկու պարսիկ և երեք հայ, — զազախեցի Խեյն, թեհրանցի Ս.Բաթր և իգդիրցի Գանիկը (կեղծանունով՝ Մամիկոն):

Այնուհետեւ ճամբան բաց էր դէպի Թեհրան: Անլուր խանդավառութիւն պարսիկ ազատականներու շրջաններում: Բոլոր թագուն սահմանադրական ուժերը հրապարակ կուգան, կ'ալեկոծուի Բախտիարներու աշխարհը, կը սկսի լայնածաւալ զօրջարթ, — և Թեհրանի ճամբուն վրայ Եփրեմին ընդառաջ կուգան Սարգար Ասադը իր 2000 բախտիարցի ձիաւորներով *) և

*) Բախտիարներ երկու մասի բաժնուած էին — սահմանադրականներ և կառավարականներ:

Սիփահատարը 200 կամաւորներով: Զինուորական խորհուրդ կայացաւ և որոշեցին գիշերուան ժամը շին արշաւել Թեհրանի վրայ: Պատկառելի բանակ մը՝ երեք տարբեր բաղկացուցիչ ուժերէ, որոնց մէջ Եփրեմի վաշտը — թուով ամենէն փոքրիկը (100 հոգի) և որակով ամենէն բարձրը — այն կեդրոնական կորիզն էր համապարսկական շարժման, որ ոտքի հաներ էր Ռաշտը, Էնզելին, Ղազուխը և այժմ կ'երթար Թեհրան յազմանակի ու փոռքի դափնիներով . . .

1909 Յունիս 29ին յեղափոխական միացեալ արշաւախումբը մտաւ մայրաքաղաք: Շահը, սարսափահար, ապաստանեցաւ ռուսաց դեսպանատուն, որպէս զի շուտով, նոյն ցարական հովանիին տակ, փախչէր դէպի Ողեսա, Կոիւը սկսաւ միապետական բանակին գէմ, որուն, ինչպէս միշտ, կ'օգնէր Լիախով իր կողակներով: Առաջին օրն իսկ Եփրեմ փութաց գրաւել Մէջլիսի շէնքը և ուրիշ կեդրոնական դիրքեր: Ապա զնաց իր զօրամասով շրջապատեց կողակներու բանակատեղին:

Ամենուրեք դիմադրութիւնը խորտակուեցաւ և հակառակորդը զինաթափ եղաւ: Լիախով անձամբ զնաց Մէջլիս և իր սուրը յանձնեց Եփրեմին, Սարգար-Ասադին և Սիփահատարին: Երեք օրուան կռիւներուն մէջ մեր կողմէն նահատակուեցան երկու հոգի. 'նասօ' Հայաստանցի և Ալեքսան՝ թաւրիզեցի:

Մէջլիսը բացուեցաւ: Եփրեմ ստանձնեց Թեհրանի ոստիկանապետութիւնը: Նուրբ, ծանրագոյն պաշտօն . . . Իրօք ան դարձաւ ամբողջ երկրի ոստիկանապետը, տեսակ մը անպաշտօն նախարար Պարսկաստանի ներքին գործերու: Այն մեծ ազդեցութիւնը, որ ան կը բանեցնէր պետական-վարչական ըսլոր մարզերուն մէջ, կուտար անոր մօտաւորապէս նոյն դիրքը, ինչպէս որ ժամանակին վաստկեր էր գրկատառը Կրոմուէլ Անգլիայի մէջ: Սիփահատար նշանակուեցաւ պատերազմական, իսկ Սարգար-Ասադ ներքին գործոց նախարար: Ամենէն առաջ պէտք էր խաղաղեցնել մայրաքաղաքը, որ յետադիմականներու մեծագոյն որջերէն մէկն էր, որոնք կրնային նորանոր խլրտուփեր յառաջ բերել: Մերիններուն վրայ ինկաւ գլխաւորապէս այդ նոր ու ծանր պարտականութիւնը:

Եփրեմ վարպետ ձեռքով վերակազմեց ոստիկանութիւնը, ուժեղացուց պահակները, ստեղծեց նոր ժանտարմերիա: Պարսկաստան — առաջին անգամ ունեցաւ ուժեղ, արթուն ժան-

տարմերիական կողմ, որ աչալուրջ կը հակէր քաղաքի բոլոր անկիւնները, կարգն ու անդորրութիւնը իշխեցին և թեհրան վերստացաւ իր բնականոն վիճակը, Բոնապետութիւնը յաղթահարուած էր ի դէմս իր բարձրագոյն ներկայացուցչի, Ղաջար արքայատոհմի ստուերը միայն կը մնար թեհրանում, ի դէմս Մեհմէտ Ալիի 12 տարեկան զաւակին:

Անցան ամիսներ յարաբերական խաղաղութեան մէջ, Միսպետական զուերը չվերացան: Պետերբուրգը — հակաազատական բոլոր զուերու մշտնջենաւոր որջը — կը շարունակէր իր գրգռութեան քաղաքականութիւնը: Ատրպատականի մէջ ուսերն արդէն տէր ու տիրական էին. այդ բաւական չէր: Ռուս զօրքը կոովկասէն արշաւեց նաեւ թեհրանի ուղղութեամբ, անցաւ Էնզելի, Ռաշտ, Ղազուին ու սպառնաց մայրաքաղաքին: Եւ այնտեղ եւս շարունակ կը խառնակէր կացութիւնը, յուսալով, որ օր մը Մեհմէտ Ալի պիտի կարենար վերադառնալ իր աքսորէն և վերջնականապէս ջախջախել ազատութեան բանակը: Բարեբախտաբար, բրիտանական կառավարութիւնը, հանրային կարծիքի ճնշման տակ, փոքր ինչ կը զսպէր ուսերու սանձարձակութիւնները: Եփրեմ կը վարէր իր գործը օրինակելի տակտով, ամէն կերպ խուսափելով ուսը գրգռելէ... Եւ սակայն, ցարի գործակալները չէին հանդուրժեր Դաշնակցութեան մեծ ազմիկին այնքան բարձր, պատասխանատու պաշտօնի մէջ և — ի լուր Պարսկաստանի ու Եւրոպայի — կը հռչակէին Եփրեմը, որպէս «հայ անիշխանական» մը...

Մայրաքաղաքը հանգստացնելէ յետոյ, Եփրեմի պատժիչ արշաւախումբը զնաց շահսովանիներու Ռահիմ խանի և ուրիշ մեծ ու փոքր հրոսակապետերու դէմ, որոնք մշտական սպառնալիք էին Սահմանադրութեան համար և իրենց թալանի արշաւանքներով ուժասպառ կ'ընէին ժողովուրդը: 4—5 ամսուան կռիւներէ յետոյ՝ Զանջանը խաղաղեցաւ, շահսովանները պարտուեցան ու հաւատարիմ հպատակութիւն խոստացան, Ռահիմ խանը փախաւ Ռուսաստան և Ղարաղաղը մաքրուեցաւ:

Թեհրան վերադարձած ատեն, Եփրեմ իրեն հետ առաւ Քեռին, որ մինչ այդ կը գտնուէր Թաւրիզ:

1910ի ամառն է: Քանի մը ամիս շարունակ անդորրութիւն էր ամենուրեք: Ոչ մէկ խլրտում: Ռուս զօրքը սակայն

չէր հեռանար... Հայ Գարիբալդիի շանթահարող հարուածներէն յետոյ, կը թուէր թէ բռնապետութիւնը վերջնականապէս յաղթահարուած է և երկիրը խաղաղած: Եւ մեր մարմինները, Պարսկաստանի մեծ ու փոքր կեդրոններու մեր վաւրուուն երիտասարդութիւնը, ուրախ, հպարտ կուսակցութեան յաղթանակներով, կը պատրաստուէին — յարաբերական աղատութեան հովանիին տակ — լայնցնել ու խորացնել իրենց քարոզչական գործունէութիւնը հայ ու պարսիկ շրջաններու մէջ՝ աւատական նախապաշարունակները մտրակելով և դեմոկրատիկ, ժողովրդապետական հաւատամքը շեփոթելով:

Եւ դարձեալ երկար չտեւեց խաղաղութիւնը: Մէկէն ի մէկ, պարտուած ու հայրենիքէն դուրս վտարուած թագաւորը — յաւիտենական Մեհմէտ Ալին — վերագարձաւ գաղտագողի իր քսորատեղէն, գնաց ու պատանի իր ցեղակից ու հաւատարիմ թիւրքմէններու մէջ, կիւմիւշ Բէօյում, կասպիականի ափը, և վերսկսաւ իր դաւերը ազատական Պարսկաստանի դէմ, ողբերկով ու զէպի գործ մղելով իր հազարաւոր կուսակիցները: (Այդ ամէնը, բնականաբար, կը կատարուէին նոյն նենգաւոր սուս իշխանութեանց բարեհաճ մասնակցութեամբ): Եւ շուտով թուրք-պարսկական սահմաններում երեւան եկաւ ստուար բանակով Սալար-Դովլեհն, մեռնող բռնապետութեան մեծագոյն սիւներէն մէկը: Խոռովութիւններ ծագեցան և ուրիշ կողմերէ, նոյն Մեհմէտ Ալիի սաղրանքներով: Ողջ յետաձնաց Պարսկաստանն էր — իր խուժուժ, կիսավայրենի ցեղերով — որ կը սպառնար Թեհրանին ու Սահմանադրութեան...

Ո՞վ էր այն զօրավարը — երկաթէ կամքի ու բազկի տէր — որ կարենար զսպել այդ ահարկու տարերքը... Ո՞վ կարող էր ստանձնել այդ խոռվայոյզ ժամանակներում Ազատութեան Բանակի ղեկը...

Աժենուն աչքերը նորէն յառած էին զէպի մեր Ռազմիկը^{*)}: Նոր պարսիկ կառավարութիւնը թոյլ, կամաղուրկ մարմին մըն էր — խաղալիկ ուս-անդլիական համաձայնութեան

^{*)} Զե՞ որ Եգալի դեկավարն էր Պարսից ախարհում՝ բուն իսկ իշխողների խոսովանութեամբ: Կառավարութիւնը էր սուր անոր «Սարգար Եգանէ վարտան» սիգնոր — «Հայրենիի Եգալի ճրամանաւար»...»

ճանկերուն մէջ: Սով՝ նիւթական միջոցներու, դրամի, կոռուղներու: Սով՝ և հմուտ ղեկավարներու, մանաւանդ զօրավարներու...

Եւ ա՛ն Եփրեմ վերստին կրկէսի մէջ... Թեհրանի ու ողջ Պարսկաստանի ոստիկանապետը այժմ արդէն հրամանատար է սահմանադրական բանակի: Նորէն կը շրջապատէ զինքը իր փոքրաթիւ դաշնակցական փաղանգով ու բախտիարներով և կ'երթայ խեղդելու պարսկական Վանդեան:

Իր գլխաւոր օջանկանն էր Քեռիւն: Փաղանգի սիւներէն էր «Իսթանպուլական» ինչոն (Աշոտ խան):

Մեհմէտ Ալիի վերադարձէն քաջալերուած, միապետական տարրերը գլուխ բարձրացուցին նաեւ Ատրպատականում: Ներարշաւանքներ Թաւրիզի վրայ: Սահմանադրական ուժերը փոքրաթիւ էին, քաղաքը սաստիկ կը տառապէր սովէն, իսկ թշնամին ամէն կողմէ կը յարձակէր: Այդտեղ եւս մեծ մասամբ մերոնց վրայ կը ծանրանար դիմադրութիւնը կազմակերպելու պարտականութիւնը: Մեծ էր հրճուանքը շարքերու մէջ, երբ քաղաքի բոլոր ուժերու հրամանատար նշանակուեցաւ Թեհրանէն՝ մեր Դոււմանլու: Անոր ենթարկուեցան բոլոր հայ ու թուրք խմբապետները: Դուման հաւաքեց իր շուրջը դաշնակցական մարտիկներու ստուար բազմութիւն: Հակառակ ուսերու մշտական հսկողութեան ու կաշկանդումներուն, Դուման կրցաւ քանի մը ամսուան ընդհարումներու ընթացքին պաշտպանել քաղաքը, ետ մղելով Սուլա Դովլէի և այլ յետադէմ հրոսակներու պարբերական յարձակումները:

Անդին մեծ կռիւները վերապահուած էին Եփրեմին, Քեռիին և հայ-բախտիար բանակին: Բազմաթիւ են մերոնց վարած կռիւները— անկարող ենք կանգ առնել ամենուն վրայ *):

*) Ձեռն նկարագրէ եւ այն առիւնտ խախնանները, որ սարեց ցարի բանակի Թաւրիզի մէջ, երբ գրգուռքեան մի մերողով սեղոծեց ռուս-պարսիկ բնդհարում մը, որու ճեքեանով ցցուեցան 23 կախադաններ ֆաղափ հրապարակում եւ կախուեցան ռուսերու դէմ ըմբոսացող պարսիկները,— անոնց մէջ անջոււմանի անդամներ եւ ազդեցիկ հոգեւորականներ: Գաճակցութիւնը լիակատար չէզոքութիւն կը պահէր այդ ծանր բնդհարումներու միջոցին. այնուամենայնիւ ռուսական կախադանին գոն գնաց մեր բնօր երիտասարդներէն մէկը— Պետրոս Մեյիֆ Անդրեասեան:

Անա արիւնալի բախումներ Մազանդարան-Խորասանի շրջանի մէջ. հակայեղափոխական բանակը կուգար դէպի Թեհրան Մեհմէտ Ալիի փեսայ՝ Աբսաղը Դովլէի հրամանատարութեամբ:

Վերջինը յաղթական թափօր կը կատարէր, ճամբան կոտորելով փոքրաթիւ բախտիարներու խումբերը, որոնք կը կռուէին Ջերզամը Սալթանէի առաջնորդութեամբ: Լուրը Թեհրան հասնելուն պէս, օգնութեան կ'երթային Սարգար Բնատորի ու Սարգար Մոթալիոնի հետ՝ Եփրեմն ու Գեռին իրենց գունդերով ու թնդանօթներով: Թշնամին, երեք կողմէ շրջապատուելով, փախուստի կը դիմէ մեծ թիւով սպաննուածներ ու գերիներ տալով: Արշաղը-Դովլէն, վերաւորուած, նոյնպէս գերի կ'իյնայ: Եփրեմ, Թեհրանի հրահանգին վրայ, գնդակահարել կուտայ թշնամի զօրքի հրամանատարը:

Այդ պարտութեամբ՝ Մեհմէտ Ալիի ուժերը ծանր հարուած ստացան: Շուտով գտնուեցաւ և զաւազիր Շահի որջը: Անոր դէմ ճամբուեցաւ արշաւախումբ մը, որուն հրամանատարն էր Սալար Ֆարին, իսկ բուն ռազմական հոգին՝ մեր ընկեր Ասլանը: Փոքրիկ բանակը գրաւեց ու խաղաղեցուց Մազանդարանը, իսկ քանակազաններէն Բարֆուշն ու Սարին: Մեհմէտ Ալի, ինքզինքը վտանգուած տեսնելով, փախաւ Ռուսաստան (Կրասնովոտսկէն նաւ մը ճամբեցին իրեն համար):

Վերջապէս, շարք մը կռիւներ տեղի ունեցան, Եփրեմի հրամանատարութեամբ, Սալար-Դովլէի դէմ, որ երկու անգամ ետ մղուեցաւ ծանր կորուստներով: Այդ կռիւներուն մէջ ուժեղ մասնակցութիւն ունեցան մեր Սիմոնի, Արշակի, Շերամի և Իւանի խումբերը:

* * *

Երբ կ'ուզէք ըստ արժանւոյն գնահատել շարժման պարագլուխը (և գնահատել հայկական ճիգը պարսից ազատագրական պատերազմին մէջ), հարկ է, անշուշտ, աչքի առջեւ ունենալ այն պայմանները, որոնց մէջ գործեր է այդ պարագլուխը իր զինակից ընկերներուն հետ: Արդ, չափազանց բարդ ու դժուար պարագաներու մէջ էր, որ խաղացուեցաւ հայ մարտական լեգէոնի և մանաւանդ անոր հրամանատարին դերը: Մէկ կողմէն, իբրեւ հայ մարդ, նա հարկագրուած էր խիստ զգուշաւոր որ

վերապահ դիրք բռնել հանդէպ ռուսերու և նոյն իսկ հանդէպ պարսիկ ղեկավար տարրերու, որոնք— ինչքան ալ հիացող հերոսի խելքի ու քաջութեան— չէին կարող, այնուամենայնիւ, ընդունիլ զայն իբրեւ իրենց հարազատը, Միւս կողմէ, Պարսկաստանի վերածնութեան ռազմիրային (և անոր քաջարի խումբերուն) սիրտը կ'արիւնէր, երբ ան կը տեսնէր՝ այն անձարակ կացութիւնը, երկպառակութիւնն ու շփոթը, որոնց մէջ կը դեգերէին երկրի քաղաքացիական ու զինուորական իշխանութիւնները և նոյն իսկ ազատական, դեմոկրատ տարրերը, որոնցմէ չէր ստանար անհրաժեշտ օգնութիւն իր գերմարդկային ճիգերուն մէջ, երբ կը տեսնէր, թէ ո՞րքան դիւրութեամբ կառավարութիւնը կ'ընդունէր դրսի միջամտութիւնները, վերջնագիրներն ու հրամանները և ներսն ալ կը խափանուէին ազատ խօսքն ու մամուլը,— կը վտանգուէին, մէկ խօսքով, երկրի անկախութիւնը և հայոց արիւնտով ներկուած Սահմանադրութիւնը . . .

Անյաղթելի խոչընդոտներ, որ կը կաշկանդէին հերոսի և իր զինակիցներու ճիգը, երբեմն նոյն իսկ կ'անդամալուծէին անոնց կամքը:

Բաւական չէր այդ Թեհրանի ընկերներն ալ— կեդրոնական կոմիտէն— դժգոհ տիրող վիճակէն, կը մրմռային, կը քննադատէին իրենց ռազմիկ-ընկերոջ ընթացքը, զոր կը գրտնէին ոչ համապատասխան կուսակցութեան ծրագրին, սկզբունքրուն: Բանի մը խօսք ալ պէտք է ըսենք այդ տխուր վէճին առթիւ, պատմութիւնը կ'իսկատար չձգելու և միանգամայն ցուցնելու համար, որ պարսից բարձր իշխանութիւնները— և անոնց հետ ողջ պարսիկ ժողովուրդը՝ ազատական թէ պահպանողական— համարում ու պատկառանք ունէին ոչ միայն հանդէպ անհատ-Եփրեմի, այլ և անոր ետեւը կանգնած այն հաւաքական մեծութեան, որուն անունն է Գազնակցութիւն:

Դժգոհ ընկերները կը պահանջէին, որ Եփրեմ հրաժարի ամէն մասնակցութենէ կառավարական գործերու մէջ, քանի որ Պարսկաստանը, անդլեւոռս խնամակալութեան տակ և մանաւանդ ռուսական պահանջներն ընդունելէ յետոյ, կորսնցուցեր էր իր անկախութիւնը և ստեղծուած դահլիճը ունեւորոնի դահլիճ մըն էր, որ խեղդեր էր բոլոր ազատութիւնները և զինուորական դրութիւն գահմաներ, կը պահանջէին, որ Եփ-

րեմ հրաժարէր նաեւ ամէն մասնակցութենէ կռիւներուն մէջ, որ կը մղուէին յանուն Սահմանադրութեան: Դժգոհ ընկերները կը փաստէին, որ այդ կռիւները Սալար Դովլէի և բոլոր ծանօթ հակայեղափոխական Դովլէներու ղէմ, այլեւս իմաստ ու արժէք չունին և միայն Դաշնակցութիւնը կը վարկարեկեն, դարձնելով զայն կոյր գործիք մէկ անբաղձալի կառավարութեան: Կ'ըսէին, վերջապէս, թէ մինչ իրենք ճիգ կը թափէին համերաշխ գործակցութիւն ստեղծելու պարսիկ դեմոկրատ տարրերու հետ (որոնց իրենք ալ մեծ արժէք չէին տար, քանի որ երկու հզօր խնամակալներու ճիրաններուն մէջ ողջ ազատական բանակը պառակտուեր էր և համակուեր խորունկ վհատութեամբ. Մ. Վ.), Եփրեմ իր զօրաւոր աջակցութեամբ հակադեմոկրատ իշխանութիւններուն՝ այն տպաւորութիւնը կը ձգէր ազատական տարրերուն մէջ, թէ Դաշնակցութիւնը երկդիմի քաղաքականութիւն մը կը վարէ:

Իսկ Եփրեմ և իր համախոհները *) կը պատասխանէին, թէ «զիկատարական», զինուորական այդ գրութիւնը ժամանակաւոր չարիք մըն է, թէ նոր մէջլիս պէտք է գումարուի և թէ իր, Քեռիի և այլ մարտիկներու վարած կռիւը, այնուամենայնիւ, ազատագրական կռիւ մըն է, թէ դաշնակցական խումբերու հրաժարումը աւելի ծանր կացութեան պիտի մատնէր երկիրը և թէ, այնքան թանկագին զոհեր տալէ ետք, անկարելի է յետ քաշուիլ կէս ճանապարհէն ...

Թեհրանի կեդրոնական կոմիտէի թեզը պաշտպանութիւն չգտաւ կուսակցութեան բարձր մարմիններուն մէջ: Երկու Բիւրոնները կը յորդորէին ընդդիմադիրները համերաշխ ընթացանալ Եփրեմի հետ:

Պարսկաստանի մեր մտաւորական ընկերներն եւս, քննադատելով հանդերձ սաղմիկի գործելակերպը, կը խոստովանէին տնոր զինուորական և վարչական տաղանդն ու մեծութիւնը: Անոնք կ'ընային որոշ կէտերու մէջ իրաւունք ունենալ Եփրեմի ղէմ, որ, հպարտ — իրաւամբ — իր տարած յաղթանակ-

*) Հրամանատար իր պաշտպաններն ունէր թէ՛ Թեհրանի եւ թէ՛ Թաւրիզի մարմիններուն մէջ:

ներով, երբեմն գուցէ անձնականութեան շեշտ մը կը դնէր իր կեցցուածքին մէջ և անտարբեր դիրք կը բռնէր հանդէպ զինքը քննադատող և ոչ միշտ իրաւացի մտաւորական ընկերներուն։ Ակներեւ է, որ այդ քննադատները կը մեղանչէին ծայրայեղութեամբ։ Չափազանցութիւն էր, երբ մտաւորական մեր ընկերները կը յայտարարէին, թէ իրենց համար միեւնոյն է— լինի Թեհրանի կառավարութեան գլուխը մէկ Սալար-Դովլէ (Մեհմէտ Ալի Շահի եղբայրը), թէ մէկ Սարգար Ասադ... կը պնդէին, թէ ատոնք ալ Սահմանադրութեան կարգախօսով կ'արշաւէին դէպի Թեհրան և թէ հետեւորար անիմաստ է կռիւը ատոնց դէմ (նաեւ, ուրեմն, կռիւը Մեհմէտ Ալիի և անոր վարած բոլոր թալանող ու աւերիչ հորդաներուն դէմ... Մ. Վ.)։

Դժգոհ ընկերները, «ձախ» տրամադրուած, կը պահանջէին բարձր ու անաղարտ պահել կուսակցութեան դրօշը, զերծ կոմպրոմիսներէ, իրաւախոհութենէ, և կարծես թէ կը մոռնային միջավայրը, ուր կը գործէին։ Ռուս յեղափոխական կարգախօսներու շնորթը կար անոնց մէջ, Պարսկաստանի մեր երիտասարդ գործիչները, ռուս յեղափոխութեան տակաւին թարմ տպաւորութեան տակ, հակամէտ էին «ձախ», «արմատական» գործունէութեան և շատեր բերան առած էին ընկերավարական, ածխասաւորական, դասակարգային բառերը։ Ատրբպատականի այն ժամանակուան մեր մարմնի տեղեկագրին մէջ հետեւեալը կը կարդանք.

«... Թուում է, որ այլ եւս խաղաղութիւնը մշտնջենական է և մեզ մնում է նուիրուել երկրի խաղաղ աշխատանքին, լայնացնել ու խորացնել աշխատաւորական կազմակերպութիւնը... Ժողովրդի և մասսայի ուշադրութիւնը սեւեռել իր դասակարգային շահերի ու պայքարի վրայ»...

Մեր Դիւանի մի այլ վաւերագրի մէջ (Տեղեկագիր Շահրստանի Կեդր. Կոմիտէի) կը կարդանք.

«... Բարձր դասընթացքի մէջ մի ամբողջ տարի 15 հոգի զբաղուեցին Մարքսի «Կապիտալ»ի ընթերցանութեամբ և քըննադատութեամբ։ Այս դասընթացքն էլ չկարողացաւ երկար կեանք ունենալ»...

Ու բնական է։ Ընդհանուր անապահովութեան, «Փոթորկի ու Գրոհի» այդ թուականներում հայ երիտասարդութիւնը շատ

ալ արամադիր պիտի չլինէր տարուելու նման մարզանքներով, Գովելի էր մեր երիտասարդ դորժիչներու այդ գիտական հարցասիրութիւնը, բայց անոնք ի զուր կ'երեւակայէին, թէ Պարսկաստանի տնտեսապէս և մտաւորապէս յետամնաց միջնադարեան իրականութեան մէջ հնարաւոր էր մէկէն ի մէկ աշխատաւորական կարգախօսով քալել, Եփրեմներն ու Քեռինները օրհասական ճիգ կ'ընէին խորտակելու աւատապետական դարաւոր պատնէշները և ստեղծելու խաւարակուռ երկրի մէջ տարրական երաշխիքներ քիչ-չատ տանելի բուրժուազական իրաւակարգի . . .

Վէճը եփրեմեաններու և հակաեփրեմեաններու միջեւ տեւեց ամբողջ ամիսներ (ինքը՝ ռազմական հրամանատարը, ծանր հոգեբով պաշարուած, չէր մասնակցել ժողովներուն): Ի վերջոյ, Լրեւմտեան Բիւրոն հեռագրով հրահանգեց պատասխանատու մարմին մը կազմել ձեռնհաս ընկերներէ և հաշտեցնել զժողովներները Եփրեմի հետ:

Իսկ մինչ այն՝ Թեհրանի մէջ որոշուեցաւ, որ Կեդրոնական Կոմիտէն պատգամաւորներու միջոցով կուսակցութեան պահանջները առաջարկէ պարսիկ կառավարութեան: Մերինները կը պահանջէին վերահաստատել գործնականին մէջ սահմանադրական ռեժիմը, յայտարարել մամուլի, խօսքի, գումարումներու ազատութիւն ու անձի անձեռնմխելիութիւն և վերանորոգել մէջլիսը ժողովրդական ազատ ընտրութեամբ: Հակառակ պարագային Մարմինը կը սպառնար ևս կոչել Դաշնակցութեան մարտական խումբերը կոուի դաշտերէն:

Վերջնագիր մըն էր, Լ. Յ. Դաշնակցութեան անունով, ուղղուած երկրի կեդրոնական կառավարութեան . . . Եւ վերջինը անյապաղ տուաւ մեր Մարմինին իր գրաւոր պատասխանը, խոստանալով կատարել կուսակցութեան պահանջները առաջին իսկ առիթով, երբ պայմանները թոյլատրէին այդ:

Երեւոյթը փրկելու համար էր, որ մեր ընկերները գիմեցին այդ կիսամիջոցին, գիտնալով հանդերձ, որ դանդաղ, իր անկախութիւնը կորսնցուցած, պիտի չկարենար կատարել մեր պահանջները:

Կառավարական գրաւոր հաւաստիքները ստանալէ յետոյ, Կեդրոնական Կոմիտէն հրահանգեց Քեռինն ու միւս ռազմիկներ

րուն, որ միանան Եփրեմին և մէկտեղ քալեն արշաւող Սալար-Դովլէի դէմ:

* * *

Սալար-Դովլէն յայտնուեցաւ միապետական բանակի ամենէն յամառ և յանգուզն հրամանատարը: Ետ կը նահանջէր, բայց միշտ անվհատ ու վճռական, կը վերակազմէր շարքերը և կը վերադառնար կռուի դաշտ: Նա տարեր էր և քանի մը յաղթանակներ Եար Մամէզ խանի դէմ, գրաւեր էր Քիրմանշահը, ճամբուն վրայ գաղտնաբար կտորեւելով իր պարտուած հակառակորդները և անգամ գերինները:

Սալար Դովլէի վճռականներուն վիճակուած էր հազուապիւտ բախտը — նահատակել պարսկական ազատամարտի անպարտելի հերոսը...

Բայց ի՞նչ անհեթեթ նահատակութիւն... Բուռն ճակատամարտ մըն էր Սալար Դովլէի օգնական Մուջալլայի բանակին դէմ, Բըհար գիւղի մօտերը, Համադանէն 15 քիլոմէթր, Դարեհի փորագրած Բեսիթունի արձանագրութենէն ոչ հեռու (1912 թ. 25 Ապրիլ): Թողունք, որ ականատեսս ընկերը *) պատմէ մեծ դրամայի այդ եղերական վերջաբանը.

— «Բըհարէն, առտուան ժամը 5ին, մեր զօրախումբը շարժեցաւ դէպի թշնամու դիրքերը, որ մեզմէ երկու Փարսախ հեռու էին... Եփրեմը անձամբ շտկեց հինգ թնդանօթները և հրամայեց ուժակոծել թշնամու առաջին մեծ դիրքը: Մէկ քանի համազարկէ յետոյ, թշնամին լքեց իր դիրքերը և նահանջեց դէպի Սուրջէ... Վտանգաւոր դիրք ունէր այդ գիւղը և բոլոր ծակ ու ծուկերէն անընդհատ կը կրակէին մեր վրայ... Այդ ի նկատի ունենալով, ես ըսի. «Հայրիկ **), դուք սպասեցէք, ես այս բոպէիս ամէն բան կը վերջացնեմ»: Սկիզբը առարկութիւն հանեց, ապա համակերպեցաւ. «Լաւ, ինչ կ'ուզէք արէք, ես էլ յոգնած եմ, մի քիչ հանգստանամ»... Քովը մնացին Աքրահամն ու Յովհաննէսը... Իսկ մինք

*) Հրամանատարի զինակիցներէն՝ Գրիգան:

***) Այդպէս կը կոչէից Եփրեմը իր բոլոր զինուորները, հայ եւ պարսիկ:

յառաջանալով գրաւեցինք գիւղի մէկ մասը... Շրջապատեցինք հրամանատարի տունը և պահանջեցինք անձնատուր լինել... Ներսէն սկսան կրակ տեղալ... Խորտակեցինք դուռը և մտանք ամրոցը: Ներս մտնելու ատեն մեզմէ սպաննուեցան երկու հայ և մէկ պարսիկ... Թշնամին անձատուր եղաւ: Լուրը հասնելով Եփրեմին՝ նա բերդի միւս կողմէն, քանի մը ընկերներով, փութաց դէպի մեզ: Այդ միջոցին գնդակներու տարափ տեղաց անոնց վրայ... Կրակը կուգար բերդի բարձր աշտարակէն, ուր ապաստանած էին 25—30 հոգի թշնամու շարքերէն: Զարնուեցաւ տոքոսը Զոհրապ խանը: Մօտ գըտնուող տղաներէն մէկը փորձեց վերցնել դիակը ու նոյնպէս սպաննուեցաւ: Եփրեմ, զայրացած, հակառակ ընկերներու յորդորներուն, ինքն եւս նետուեցաւ դէպի ընկերոջ դիակը և դեռ չհասած՝ գլխէն զարնուեցաւ: Մահը վայրկենական էր...:

Տխուր բօթը շանթի արագութեամբ անցաւ երկրի մէկ ծայրէն միւսը, խորունկ վշտով համակելով ողջ ազատական Պարսկաստանը: Հաւաքուեցան ընկերները ռազմի դաշտում թանկագին դիակի շուրջը, ուխտեցին վրէժխնդիր լինել: Քեռին, քանի մը վայրկեան լուռ, քարացած կենալէ յետոյ, յորդոր կարգաց ընկերներուն:

— Արտասուելու ժամանակը չէ, քաջալերուեցէք մեր Հայրիկի վրէժը առնելու, հետեւեցէք ինձ:

Այս ըսելով առաջ անցաւ և ընկերները՝ ետեւէն: Կատաղաբար գրոհ տուին աշտարակի դէմ, ուրկէ արձակուեր էր չարաչուք գնդակը և վեց հոգի զոհ տալով (չորս հայ, երկու պարսիկ), վեր բարձրացան, վար բերին ամէնքը և հրացանի բռնեցին: Եւ երբ կը խորհէին Եփրեմի դիակը Թեհրան տանելու մասին, լուր հասաւ, թէ Մուջալլայի հակայեղափոխական բանակը կը շարժի մերոնց դէմ... Տղաները, ջղայնացած, նախայարձակ եղան և այնքան բուռն թափով նետուեցան թշնամու վրայ, որ նա կէս ժամ չանցած փախուստի մատնուեցաւ: Այդ օրը մեր վերցուցած գերիներու թիւը 150 էր, թշնամու կողմէն սպաննուած էին մօտ 250 հոգի, մեր զոհերը՝ սպաննուած ու վիրաւոր՝ 30 հոգի և 50 ձի զարնուած*):

*) Եփրեմի մահէն յետոյ, հայ որբացած բանակը Եարուսիլէց կոխիւր և Եարուսի մը յաղթանակներ: Քեռիի նրամանասարութեան շակ:

Յաջորդ օրը (9 Մայիս 1912), դիակը Թեհրան հասաւ։ Պարսից մայրաքաղաքը ականատես եղաւ շքեղ, աննախընթաց յուզարկաւորութեան մը։ Բազմահազար ժողովուրդը դառնօրէն կ'ողբար հերոսի վախճանը։ Դիակառքի ետեւէն կը քալէր ողջ Թեհրանը։ Ներկայացուցիչներ բոլոր դասակարգերու և բոլոր շրջաններու — պետական, դիւանագիտական, յեղափոխական, Այդտեղ էր ամբողջ նախարարական կազմը և բոլոր դեսպանները։ Թափօրի առջեւէն կ'ընթանար զինուորական երաժշտասիւններ և ամբողջ ճամբան մահուան մեղմաղձոտ երգեր կը հնչեցնէր։ Ետեւէն՝ ուղղմիկի մեծագիր նկարը, դափնեպսակով շրջապատուած և երկու կողմէն շարէ շար բազմաթիւ ուրիշ պսակներ, Ալա՛ ծաղիկներու մէջ կորսուած դագաղը, թնդանօթի վրայ, շուրջը՝ ամբողջապէս սեւ հագուած կանանց խումբեր, կառավարութեան կողմէ տրուած թնդանօթի վեց ձիերը արձակուեցան Եփրեմի բնակարանին առջեւ և զինուած հայ մարտիկները ընուեցան ու հանդիսաւոր քայլերով տարին դիակառքը մինչև գերեզմաննոց, Այնտեղ էր և Եփրեմի ստեղծած ժանդարմերին, այնտեղ էին զօրախումբերը, և ամենէն վերջը՝ բախտիար ձիւորները, Սարգար Ասագի որդու առաջնորդութեամբ, կեանքը կանգ էր առեր մայրաքաղաքում և յուզարկաւորութեան ճամբուն վրայ բոլոր տուններու լուսամուտները, պատշգամներն ու տանիքները բռնուած էին խուռն, անհամար բազմութեամբ, Թաղմանային երաժշտութեանը մերթ ընդ մերթ կը ձայնակցէր թընդանօթի որոտը, Թափօրը վերջապէս կանգ առաւ հայոց զըպրոցին առջեւ, որի բակում պատրաստ էր դամբարանը։

Առաջին դամբանականը կ'արտասանէ Վալիզի, պարսիկ հասարակութեան կողմէ, Վեր հանելով հանգուցեալին մեծութիւնը, ան կ'ըսէ. — «Եփրեմի արեան իւշաքանչիւր կաթիլէն պիտի ծնին նոր ու նոր անձնուրացներ, որոնք, առանց ցեղերու խտրութեան, միացնելով Պարսկաստանի բոլոր ժողովուրդները, պիտի պահպանեն Եփրեմի նուաճած ազատութիւնը»։ Կը հետեւին ուրիշ դամբանականներ։ Բազմաթիւ էին և ցաւակցական հեռագիրներն ու նամակները, Ամերիկացի գործիչի մը ցաւակցական գրութեան մէջ այս տողերը կը կարդային.

— «... Այդպիսով հայ ազգը կրկին անգամ կը զոհարերէ

քաջ ու անձնուէր կեանք մը տիեզերական ազատութեան դաստիարակներն...»

Հնարաւոր է— մարդկային է— որ մեր թղթակից ու այլ ընկերները իրենց բարեպաշտ երկրպագութեան մէջ ձգտեր են քիչ շատ խտացուած գոյներով ներկայացնել մեզ՝ պարսկական ազմագաշտերու մեր մեծ ընկերն ու առաջնորդը, Զափազանցութեան բաժին մը կայ, անտարակոյս, բոլոր մեծ յաղթողներու կենսագրութեան մէջ, Յուլիոս Կեսարէն մինչեւ Նապոլէոն և Գարիբալդի...»

Բայց ահա թէ ի՛նչ կը վկայէին Գաշնակցութեան առաջամարտիկ հերոսի մասին եւրոպական հեղինակաւոր օրգաններ, որոնք իրենց տեղեկութիւնները կ'առնէին նոյնպիսի հեղինակաւոր աղբիւրներէ:

Թայիզ, երկարօրէն վեր առնելով Եփրեմի անձնաւորութիւնը, կը հռչակէր զայն Պարսկաստանի անցեալ «լաւագոյն յոյսը»: Այլ եւ այլ ժամանակներում, — կ'ըսէր Լոնտոնի մեծ օրգանի թղթակիցը, — ես հանդիպեր եմ Բորիս Սարաֆովի, Սանդանսկիի, Սաթթար խանի և ուրիշ ազմավարներու. Եփրեմ բոլորին մէջ ամենէն քաջն է և ամենէն հրապուրիչը իր պարզութեամբ ու անկեղծութեամբ»:

Գերման մեծագոյն և ազատական թերթը — Յրանկֆուրսեր Յայսուց — հետեւեալը կը գրէր իր Մայիս 21ի թիւին մէջ (1912).

«... Եփրեմը, ամենէն գործօն և ամենէն ձեռնհաս անձնաւորութիւնը, որ նեցուկն էր պարսից կառավարութեան, սպաննուեցաւ: Սալար Դովլէի յաղթական արշաւին դէմ, իբրեւ վերջին միջոց, զրկեցին Եփրեմը, որ անցեալ ամառ քանի մը անգամ ջարդեր ու ետ մղեր էր զէպի թեհրան արշաւող նախկին Շահը... Նշանակելի պարագայ մը — ան պարսիկ չէր, այլ քրիստոնեայ հայ: Իբրեւ ոստիկանապետ, ան կարողացաւ մեծ կորովով կարգ ու անդորրութիւն հաստատել թեհրանի մէջ: Երբ զինքը կը կոչէին պատերազմի դաշտ, միշտ կը պատրասատուէր հապշտապ, արագօրէն: Մտաւորական և շրջանայեաց առաջնորդ մըն էր, որ օժտեր էր իր գունդերը նորագոյն սպանազինութեամբ ու կարգապահութեամբ: Պարսից կառավարութիւնը չունի իր տրամադրութեան տակ մէկ ուրիշ սուր, որ կարենայ հմտութեան ու հաւատարմութեան տեսակէտով չափուիլ

Եփրեմի հետ . . . Անոր մահը Պարսկաստանի համար անփոխու-
րինելի կորուստ մըն է, Դժուար թէ այլեւս գանուի մէկ ու-
րիշը, որ կարողանայ թուժք գնել Մալար Դովլէի յառաջխա-
ղաց արշաւին առջեւ: Եփրեմի մահով ոչնչացաւ Պարսկաստանի
համար վերջին հնարաւորութիւնը՝ վերակազմուելու և գէթ
ժամանակաւորապէս գրիմազրելու Ռուսաստանի արշաւանքին»:
Յոսիօե Յայունց, միւս մեծ գերման թերթը, կը գրէր
25 Մայիս) .

«Ողջ պարսիկ ժողովուրդը սուգ հագաւ իր հերոսի մահուան
առթիւ, որ անդնահատելի ծառայութիւններ է մատուցեր Ազա-
տութեան ու Սահմանադրութեան: Պարսիկները պատուաւոր
տեղ կուտան անոր իրենց մեծ մարդոց շարքում: Անոր անունը
յաւէտ պիտի ապրի Պարսկաստանի պատմութեան մէջ»:

Իսկ ժան Էրբէթ, պարիզեան Թանի գալոց խմբագիրը և
ապագայ դեսպանը Մոսկուայում, սա ուշագրաւ տողերը կը
գրէր (Մայիս 23) իր խմբագրած Լը Սիէկլ թերթին մէջ (Էր-
բէթ, իր արեւելեան պտոյտներու միջոցին, տեսնուեր էր մեր
ընկերոջ հետ) .

«Ով որ անձամբ ճանչցեր է Եփրեմը և տեսեր է, թէ որ-
պիսի՝ տեղ է գրաւեր ան նորագոյն Պարսկաստանի մէջ, իսկոյն
կ'ըմբռնէ այն անդամանելի կորուստը, որ անոր մահով
կ'ունենայ խաղաղութեան դատը պարսկական Արեւելքում:
Մտ 45 տարեկան, իր կորովի գլխով ու յազթ իրանով, նման
մեր Օվեոնի լեռնականներուն, օժտուած առասպելական քաջու-
թեամբ և մեծ հռչակով, որ կը կրկնապատկէ այդ քաջութեան
արգասիքը, — Եփրեմ իրակոնացուցեր է հրաշք մը ան դար-
ձեր է ազգային հերոս իսլամական Պարսկաստանի մէջ, մինչ
ինքը ոչ պարսիկ է և ոչ իսկ մահմետական, այլ հայ է, քրիս-
տոնեայ»:

Ապա, գծելով Եփրեմեան յաղթանակներու շարանը, Էրբէթ
կը շարունակէ .

«Լռիկ ու միշտ աշխատանքի վրայ, չնայած անողոք հի-
ւանդութեան, ան կենդանի ապացոյց էր, թէ ինչ կարող է
ընել մէկ հատիկ մարդ՝ ազգի մը ճակատագիրը փոխելու հա-
մար: Եթէ իր հայկական ծագումը չգտատապարտէր զինքը վե-
րապահ կեցուածքի և եթէ անգլեւոուս քաղաքականութիւնը
չանդամաւուծէր երկրի վերածնող ուժերը, Եփրեմ պիտի դառ-

նար իր տեսակին մէջ կրոմուէլ կամ մի Բոնապարտ։ Ով որ մէկ քանի տարի առաջ տեսեր է Եփրեմը, Ռուսիայէն արտաքսուած, վարպետ-քարտաշի արհեստով էնդեղիի մէջ, իր օրական պարէնը հազիւ հազ վաստկելիս, — դժուար կը հաւատար իր աչքերուն։ Ան այլեւս պիտի չվերադառնայ Թեհրան յազթական կամարներու տակէն»...

Նման բազմաթիւ ներքողներ, ուրիշ թերթերու, մասնաւորապէս ռուս թերթերու մէջ։

* * *

Վարագոյրն իջաւ Իրանի բազմադարեան պատմութեան մէկ հարուստ ու յուզումնալից, գուցէ ամենէն նշանակալից շրջանին վրայ։ Ազատագրական կռիւներու շրջանն էր այդ, — բուն, արիւնալից և յազթական կռիւներու։ Ալեւոր Պարսկաստանն եւս ճաշակեց իր ազատագրական պայքարի ահաւոր գեղեցկութիւնը։ Ինքնատիպ հերոսամարտ մը, որուն մէջ զօրաւոր և վճռական ազդակի դեր խաղացին բուն մը հայ քաջեր, որոնք կարծես եկեր էին հին, սրբազան վրէժ մը լուծելու, — վրէժը լոյսի և ազատութեան՝ ընդդէմ խաւարի և բռնութեան... Բուն մը հայ քաջեր — Հ. Յ. Իսլանկցութեան նուիրական Ուխտէն — և անոնց գլուխը՝ հրաշք-մարդ մը, Յ—Ա տարուան մրկակոծ սլացքով՝ պարզ, անյայտ փայտավաճառի աստիճանէն վեր բարձրացաւ ընկերային արժէքներու սանդուխով դէպի փառքի ու հմայքի շլացուցիչ բարձունքները։

Եւ այն երջանիկ օրերուն, երբ դափնիներով շրջապատուած հերոսը կը վերադառնար ռազմի դաշտերէն ու կ'անցնէր մայրաքաղաքի յազթական կամարներուն տակէն, երբ բազմահազար ժողովուրդ «Զէնդէբազ Եփրեմ խան» *) ազադակելով ծաղիկներ կը սփռէր անոր ճամբուն վրայ, ամէն ոք կը զգար, թէ այդ մարդը իրօք անսովոր ոյժ մըն էր, դիւցազուններու երկնառաք տոհմէն, որ եկեր էր ազատութեան ճամբան հարթելու մացառապատ լեռ ու ձորերու մէջ, ամենէն խաւար և անհամբոյր միջավայրում։

*) Կեցցէ՛ Եփրեմ խան։

Ու յանկարծ, աղիտաւոր սրտաի պէս, մահուան զօղանջն անցաւ երկրի մէկ ծայրէն միւսը: Քանի մը անգամ այդ մահը ծանուցուեր էր և հերքուեր: Այժմ ալ չհաւատացին... Որովհետեւ Եփրեմը կը թուէր անմահ, անխոցելի. որովհետեւ կոուռող, ազատ Պարսկաստանը աներեւակայելի էր առանց Եփրեմի: Ոչ ոք, սակայն, այնքան ուժով կը զգար ահաւոր կորուստը, ինչպէս հերոսին ծնունդ տուող ժողովուրդը և կուսակցութիւնը: Ընդամէնը մէկ շաբաթ էր, որ ստացեր էինք ժընեւի մէջ իր հեռագիրը:

— Վալար Դովլէի դէմ զրկուած կառավարական առաջին բանակը ջարդուեց: Սալար Դովլէն սպառնում է Համադանին, այսօր գնում եմ նրա դէմ):

Գնաց, յաղթեց և յաղթուեցաւ... Ժողովուրդը դեռ սազմ իկի առաջին յաղթական քայլերուն մէջ օժտեր էր զայն առասպելական յատկանիշներով: Իրազեկ ընկերներ— մտաւորական թէ անուս— ամէնքը կը վկայեն, որ ան ոչ միայն հրամանատար էր, աներկիւղ մարտնչող, որ գիտէր անայլայլ վճռականութեամբ նետուիլ միշտ կռուի ետուն կեդրոնը, այլ եւ աննման ռազմագէտ էր, օժտուած գործնական անվրէպ ընազգով, յօրինող ռազմի լաւագոյն ծրագիրներու, ժողովներում սակաւախօս, բայց խոհուն ու ներհուն, իր ճառերը՝ հակիրճ, իր խօսքը՝ կտրուկ, ազդու և համոզիչ, ամենաբարդ կնճիռները արագօրէն լուծող, ամենաբուռն վէճերը արագօրէն հարթող... Ամէնքը կը վկայեն, որ ան կեանքը կը վայելէր մահացու վտանգներում, գնդակներու տարափին տակ, որ ան բախտը կ'որոնէր զէնքի ժխորի մէջ... Կը կարօտէր լայնածաւալ կրկէսներու՝ ըստ կարելոյն մեծ, անեղ ճակատամարտներ մղելու համար, պատերազմի դաշտի վրայ կախարդական թովք մը ունէր, կրկէսը ըսես կը շնչէր իր ներկայութեամբ, լեռ ու ձոր կը ժպտէին յաղթանակի յոյսերով, բանակը կը վառէր, կ'ելեկտրականանար և թշնամին ստէպ, «Եփրեմ» անունը լսելուն և դէմքը տեսնելուն պէս, սարսափի ու խուճապի կը մտանուէր...:

Այդ լայն ճակատը և այդ վսեմ նայուածքը ոչինչ ունէին լէնկ-թիմուրեան. Գոռող, այժ, և դաժան ազատութեան ստիսներուն հանդէպ, — այդ նայուածքին մէջ կը ցոլար սակայն գաղափարային, ասպետական վեհանձնութիւնը: Քանի՜ ան-

գամ սաստեր էր և նոյն իսկ հրացանի բռներ բախտիարները, որոնք թալանով կը հրապուրուէին:

Դաշնակցական հրամանատարը իր բուռ մը կտրիճներով ջինջ, անաղարտ գաղափարի կրողն եղաւ քունի մը տարի շարունակ, պարսկական միջավայրում, որ հարուստ չէր գաղափարական, յեղափոխական աւանդութիւններով: Ազատագրել մի մեծ երկիր, որ հինաւուրց քաղաքակրթութեան որրան էր, փրկել բազմամիլիոն մի ժողովուրդ ասիական սանձարձակ բռնակալութեան կապանքներէն և արիւնով շաղկապել երկու գարաւոր հարեւաններ— հայ և պարսիկ, քրիստոնեայ և մահմետական— կենդանի օրինակ տալ ամբողջ իսլամ Արեւելքին, մասնաւորաբար Թուրքիային. — անա ռազմիկի և անոր մայր կուսակցութեան բաղձանքը:

Անցքերու գոռ ու յարանուն ալիքին վրայ հետզհետէ բարձրանալով՝ ան դարձաւ հոյատիպար միջազգայնական մը— ինտերնացիոնալիստ— հայ ու պարսիկ ցեղերու ամուր շաղկապ և նորագոյն իրանի շքեզ ռահվիրայ:

Իրաւ կ'ըսէր Թեհրանի ամերիկեան քաղաքացին իր ցաւակցական նամակին մէջ. անգամ մը եւս հայ մարդ մը եկաւ իր արտակարգ կարողութիւններով մղում տալու «տիեզերական ազատութեան դատին», արթնցող ժողովուրդներու վերածնութեան Ոսկէ Գիրքը...

Յեղի հնաւուրդ կոսմոպոլիտիզմը— աշխարհաքաղաքացիական բնազդը— անգամ մը եւս երկնեց, ընծայելով մարդկութեանը իր փարթամ ծնունդներէն մէկը, ստուարացնելով շարանը նշանաւոր հայերու, որոնք այլ եւ այլ երկիրներում, քաղաքական կամ զինուորական ասպարէզի մէջ, վաստկեր են համաշխարհային անուն, հռչակ:

Եգիպտոս, Ռուսաստան, Իրան,

Նուպար փաթա, Լորիս-Մելիքով, Եփրեմ:

Գնաց անզուգական ռազմիկը, իր երիտասարդ փառքի դափնիներով ծանրաբեռնուած, իր երկու հայրենիքներու գուրգուրանքով շրջապատուած, Եւ այնուհետեւ, իբրեւ մի մեծ ստուեր, շարունակեց իր դամբարանէն հսկել սահմանադրական որբ, երեւումն բանակին վրայ, քաջալերել ու ոգեւորել:

Պաւարը տակաւին չէր փարատած, երկիրը դեռ կը տքար ուսական կրունկներուն տակ, բայց սառսցը փշրուած էր, ազատութեան ճամբան հարթուած: Հին Իրանը ետ կը նստ հանջէր և նորը կը քալէր...

Յ Ա Ր Ա Կ Ա Ն Ռ Է Ա Կ Ց Ի Ա Ն

Ե Ի

« Դ Ա Շ Ն Ա Կ Ց Ո Ի Թ Ե Ա Ն » Դ Ա Տ Ը

Ռուս յեղափոխականներու նահանգը եւ անոր պատճառները.— Նորեն Ս. Գ. եւ Ս. Ռ. կուսակցութիւններ.— Շարժման հիմնական արարք.— Դոգմային եւ կրաւորապատ.— «Վառօդ»ի պակասը ռուս ընկերվարականներու մէջ.— Դաւանակցական նախաձեռնութիւն մը — Միջկուսակցային հորհրդածողով կոպենհագի մէջ.— Սոցիալիստական արեւաւեցի Դաւանակցութեան դեմ.— Խուճապի օրեր Անդրկովկասում.— Զանգուածային ձերբակալութիւններ.— Նովոչերկասկի զնդանին մէջ.— Լրիժին եւ նախախնդրութիւնը.— Ամբաստանագրի երկրներ.— Միհրանական մասնութիւններ.— Դաւանակցութեան դասը Ծերակոյսի ասեանին առջեւ.— Աննախորհրդաց տեսարան.— Լրիժինեան կեղծիքներու անակնկալը.— Ընդհանուր օփորտութիւն.— Մեղադրական նառ եւ դատավճիռ.—

1907 թուականէն սկսաւ ռուս կայսրութեան բոլոր յեղափոխական ուժերու ազիտաւոր նահանջը, որուն, բնականաբար, պիտի մասնակցէր և Ն. Յ. Դաւանակցութիւնը։ Ռեակցիան յաղթանակեց բոլոր ճակատներուն վրայ, Վարչաւիայէն մինչեւ Բազու, Ֆինլանդական ժայռերէն մինչեւ Արարատեան դաշտը։

Ինչպէս կատարուեցաւ հարիւր միլիոնաւոր հոգիներու այդ մեծ ողբերգութիւնը, որ անասելի աղէտ մը եղաւ մասնաւորապէս հայութեան համար, անգամ մը եւս կաշկանդելով անոր կեանքի բնականոն ռիթմը և պատրաստելով միւս մեծագոյն կատաստրոֆը, որ պիտի պայթէր եօթը տարի յետոյ, սպանդանոցի վերածելով ողջ Հայաստանը (ազատ, դեմոկրատ, սահմանադրական Ռուսաստանը երբեք, ի հարկէ, պիտի թոյլ տար Սաղոնովի մը, կամ ցարի մը՝ զօրաշարժի հրաման արձա-

կել անմիջապէս աւտորիական վերջնագիրէն ետք— 1914 թ. Յուլիսին— պատրուակ տալ ազգատենչ կայզերի ձեռքը և վառել աշխարհը ընդհանուր պատերազմով, Սերբիայի համար, յանուն սլաւոնական գաղափարի և իբր թէ վտանգուած ռուսական «պրեստիժ»ի...)

Բռնապետութեան դիւրին յաղթանակի հիմնական պատճառը— և միայն անոր վրայ պիտի կանգ առնենք— ապահովարար, բուն ռուսական կուսակցութիւններու թուլութիւնն էր, անոնց ողբալի անպատրաստութիւնը՝ յեղափոխական, ազգական տեսակէտով, անոր մանկամիտ յափշտակութիւնը ծրագրային, դոգմայական խնդիրներով ու վէճերով, և և ռուս կուսակցութիւններու այդ օրգանիկ տկարութիւնը խորունկ վշտով կ'արձանագրէր, 1908 Մարտ 12ին, Թիֆլիսի մէջ գումարուած «Դաշնակցութեան» խորհուրդը:

Հարկ է փոքր ինչ ծանրանալ այդ ինքնատիպ, դուռ ռուսական պսիխոլոգի*) վրայ, որ իր նմանը չունի աշխարհի որեւէ ուրիշ յեղափոխական միջավայրում և որ բաւական աւեր գործեց նաեւ հայկական միջավայրում, կը գործէ և այսօր, պիտի գործէ և ապագային: (Այդ աւերածը անցեալին մէջ շատ մեծ պիտի լինէր, եթէ հայ յեղափոխական մտքի և հայոց հրապարակի վրայ տիրականօրէն չիշխէր Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իր կենդանի գործի քարոզչութեամբ, իր առողջ ազգային ու միանգամայն միջազգային գաղափարախօսութեամբ):

Ռուս ամենէն բաղձանգամ և ծաւալուն կուսակցութիւնը — Սոցիալ-Դեմոկրատիան — իր դոգմային անօրինակ մտայնունութեամբ և տարամերժ տակտիկով, սկիզբէն ի վեր որդեգրեց մէկ ուղղութիւն, որ պիտի մղէր գէպի յեղափոխական ուժերու կրաւորացում և պառակտում: Այլանդականութիւնը (sectarisme), որ ռուս ուղղադասն մարքսիզմի անբաժան ուղեկիցն եղաւ սկիզբէն ի վեր և որ աւելի խտացած ձեւով Ռուսաստանէն անցաւ Կովկաս, ջլատեց ազատագրական շարժումը, հեռացնելով իրարմէ միեւնոյն նպատակին ձգտող, պատկառելի հատուածներ: Աղանդականութիւնը կը բխէր նոյն

*) Հիւանդագին հոգեբանութիւն:

իսկ անոնց ընկերային աշխարհայեացքի դոգմապատճ *) էութեանէն, Արեւմտեան մարքսիզմի— Գէտերու, կառուցկիներու— զոգմային մոլեռանդութիւնը կը նսեմանար ռուսականին առջեւ: Հաւատամքի այլ և այլ դրութիւնները կ'ընդունուէին Պլեխանովի, Լենինի կողմէ բառացի կերպով, և մարքսեան վարդապետութիւնը, որ ունի իր մէջ ճշմարտութեան առողջ կորիզներ, կը յայտնուէր ռուս աշակերտներու ըմբռնումով, ոչ թէ իբրեւ փուլ, հանգրուան ընկերվարական աշխարհայեացքի զարգացման ճամբուն վրայ, այլ իբրեւ գոց, միանգամ ընդմիջ ածեակերպուած սխտեմ մը, ընկերային գիտութեան վերջին խօսքը:

Բացասական վերաբերումը, այդ պատճառով, կը շեշտուէր ոչ միայն դէպի այն բոլոր կուսակցութիւնները, որ չէին դաւաներ մարքսիզմ (և հետեւաբար «չէին կանգնած գիտական, յեղափոխական ճամբուն վրայ»), այլ և դէպի այն բոլոր դասակարգերը, որոնք դուրս են պրոլետարիատէն: Նեղ, տարամերժ չաղանդի յանկերգը երգուեցաւ տխուր խանդավառութեամբ մը այնտեղ, ուր հարկ էր օգտագործել ընդհանուր դատի համար յեղափոխական կորովի ամենահամեստ մասնիկները, ուր պէտք էր ուղղել ըմբոստացումի բոլոր առունները ի մի՝ ընդհանուր, համառուսական հեղեղին: Կրաւորական դիմադրութեան հաւատամքը հոչակուեցաւ այնտեղ, ուր անհրաժեշտ էին կամքի ու նախաձեռնութեան անսովոր թոխչքներ՝ հերակլեան ճիւղ մը տապալելու համար: Կոիւր մղուեցաւ բուռն թափով, գլխաւորապէս սնեստական հողի վրայ, ընդդէմ կապիտալիզմի. «պրոլետարական դիկտատորութեան» ուրուականն իսկ հրապարակ նետուեցաւ.— և ասոր հետեւանքը եղաւ այն, որ մէկ կողմէն ռուս բուրժուա-ազատական տարրերը նետուեցան ուէակցիայի, յետախաղաց շարժման գիրկը, միւս կողմէն՝ միջազգային բուրժուազիան փութաց բանալ իբժիխոսներու տոպրակները ցարի աղատասպան կառավարութեան առջեւ:

Աղանդաւորներու հասկացողութեամբ ամէն ինչ կը կեդրոնանար «Պրոլետարիատ-Sխտան»ի մէջ. պրոլետարիատը դար-

*) Դոգմ = վարդապետութիւն:

ձաւ տեսակ մը պաշտամունքի առարկայ: Ան էր ազատագրական շարժման սկիզբն ու վախճանը, Ռուսաստանի «ընտրանին», տիեզերքի «աղը»... Պրոլետարիատի համակրելի անունն ալ գրեթէ վարկաբեկուեցաւ սանձարձակ, խելայեղ ապոթէոզի մը մէջ:

Ազանդականութիւն— նոյն իսկ սեփական շարքերում, Միացեալ, անբաժան, համառուսական Սոցիալ-Դեմոկրատիան շատ ունեցաւ ներքին ցնցումներ: «Ուղղադաւանները կ'ուզէին անպատճառ ստեղծել միապաղաղ, իդէալական կուսակցութիւնը, որուն բոլոր անդամները ունենային ոչ միայն մէկ ընդհանուր նպատակ ու տակտիկ, այլ և մէկ փիլիսոփայական դաւանանք: Եւ մանաւանդ Մարքսն ու Էնգելսը պէտք է մնային անխախտ, անսասան՝ իրենց գիտական-փիլիսոփայական պատուանդանի վրայ, իրենց բոլոր յայտարարութիւններուն, դարձուածներուն, բառերուն մէջ, Բան մը, որ չէինք տեսներ ոչ մէկ արեւմտեան կուսակցութեան մէջ, իսկ գերման հզօր Սոցիալ-Դեմոկրատիայի մէջ, ուր կարլ կառուցիլ իր մարքս-սպինոզայական մատերիալիզմով *) կը յայտնուէր միեւնոյն բանակին մէջ Բերնըշտայնի ու Ֆոլլարի հետ— աւելի եւս— կրօնական սպասաւորի մը՝ Պաստոր Գէօրգի հետ:

Մածծիւնի մը, որ, միտակ էր (խորհրդապաշտ), պակաս ուժով ու փայլով չէր վարեր Իտալիայի ազատագրութեան գործը. Ժոզէս մը, որ իդէալիստ էր, գաղափարապաշտ՝ իր փիլիսոփայական հաւատամքով, նուազ յաջողութեամբ չէր տաներ ընկերվարական առաջնորդի իր դերը...

Ի վերջոյ, 5—6 ազանդներ ստեղծուեցան Ռուսաստանում «մարքսիստ» յորջորջումով. Երեւան եկաւ մինչեւ իսկ «Լիկւր-Պատրոնների մի հոսանք, որ կը մերժէր գաղտնի, հակաօրինական կուսակցութեան գոյութիւնը, արդէն իսկ լուծուած կը յայտարարէր Սոցիալ-Դեմոկրատ կուսակցութիւնը (ռէակցիայի ու մեծ նահանջի ընթացքին) և կ'ըսէր, որ այդ կուսակցութեան վերականգնումը հնարաւոր է միայն լեգալ, օրինական ձեւով... Սոցիալ-Դեմոկրատիայի կեդրոնական մարմինը շորս տարիէ աւելի պայքարեցաւ այդ նոր հերձուածին դէմ և ի վեր-

*) Լիբապաւս վարդապետքիւն:

Չոյ կուսակցութենէն զուրս յայտարարեց զայն, Այդպէս կը ծանուցանէր «Դրօշակ»ի խմբագրութեան՝ Լենինի կողմէն հրատարակուած շրջաբերական մը (Մարտ 1912), Միաժամանակ կը ստանայինք բողոք-ազդարարագիր մը Լենինի հակառակորդ խումբերու կողմէն, ուր Ռուսաստանի ապագայ դիկտատորին միջոցով գումարուած խորհրդաժողովը կ'որակուէր քայծա, անամօք, ուզուրպասոր (բռնագրաւող) ու նման անականներով... Ամօթալի գօտեմարտ մը՝ փոխադարձ անուանարկումներով ու բանադրանքներով, որ մերթ ընդ մերթ կը փոխադրուէր Միջազգային Ընկերվարական Կոնգրէները, զզուանք յարուցանելով արեւմտեան ընկերվարականներու մէջ: Արտասահմանեան գրականութիւնը կը հեղեղուէր Պլեխանովներու, Լենիններու, Բոկդանովներու պոլեմիկական մարզանքներով, ստէպ նոյն սրբազնագոյն «ղով»ի շուրջ: Պատմփիլիսոփայական հարցերուն հետ երեւան կուգային զուտ իմացաբանական խնդիրներ, Մարքսի, Էնգելսի հետ — Մախ, Աւենարիուս, Կանտ և այլն: Անվերջ վէճեր, քա՛փ ու քրտինք՝ «բացարձակ ճշմարտութեան», Dingansichի և այլ խրթին, խորխորհուրդ կնճիւններու մասին, որոնց արծարծումը հեռաւոր առնչութիւն անգամ չունէր Ռուսիոյ դժբախտ ժողովուրդներու նոյնքան զրթբախտ ազատագրական շարժման հոգեբուն հետ:

Կը մոռնային մեր ուսու ընկերները, որ եթէ յեղափոխութիւնը չէր քալեր իրենց երկրին մէջ, պատճառը այն չէր, որ մարքսիզմը, մախիզմը և բոլոր նման «իզմ»երը բաւականաչափ չէին արծարծուած ու ժողովրդականացած, այլ այն՝ որ կը պակսէր Մածիցիի ոգին — վառօդը կը պակսէր հարիւր միլիոնաւոր ռուսերի հոգեբանութեան մէջ, այն մեծագոյն, կենսարար վառօդը, որով գինովցեր են աշխարհի բոլոր յեղափոխականները և որ ռուսական կուսակցութիւնները, տարաբախտաբար, շատ քիչ են արծարծեր տասնեակ տարիներու իրենց տառապալից գոյութեան ընթացքին...

Փաղափական յեղափոխութեան մտահոգութիւնները երկրորդական շարքն անցան: Աշխարհը գուցէ չէ ծներ մէկ ուրիշ ազգ, ուրիշ ղեկավար մտաւորականութիւն, որուն մէջ այդքան ուժով շեշտուած լինէր անտարբերութիւնը դէպի քաղաքական կարգուսարքը (apolitisme), ինչպէս նաեւ անկարողութիւնը՝ կերտելու քիչ-չատ ազատ պետութիւն, մը թէկուղ միայն

նախապատերազմեան, կիսաւատական Գերմանիոյ պէս: Եւ երբեմն կը թուի, թէ միանգամայն անհիմն չէ յոռետեսներու մոռայլ, անհեթեթ մտածումը, թէ ռուս ժողովուրդին գուցէ առհասարակ վերապահուած չէ նուաճելու իր ազատութիւնը...

* * *

«Դաշնակցութեան իորհուրդը», այո՛, 1908 թ. Մարտ ամսու իր նիստերու ընթացքին, ցաւով կ'անդրադառնար ռուս ընդդիմադիր կուսակցութիւններու ազդիտաւոր թուլութեան վրայ: Հայ յեղափոխականները անսահման դառնութեամբ կը համակուէին ի տես այն մահացու անտարբերութեան, որով Ռուսաստանի երկու մեծագոյն կուսակցութիւնները — Սոցիալ-Դեմոկրատիա և Սոցիալիստ-Յեղափոխականներ — կը վերաբերուէին դէպի զինուած դիմադրութեան ստիպողական պահանջը:

Եթէ այդ երկու լայնատարած կազմակերպութիւնները, ընկերարանական և ընկերվարական անվերջ ֆրազաբանութեան հետ, փոքր ինչ արծարծէին նաեւ իրենց հարիւր հազարաւոր հաւատացեալներուն մէջ բուն մարտական ակտիւ յայդ հրատապ պահանջը, եթէ փոքր ինչ նաեւ զբաղէին այնպիսի կընճոտ, նշովելի հարցերով, ինչպէս զէնքի ամբարում, շարքերու զինում, մարտական կորիզներու կազմակերպում եւ այլն, — բռնապետութիւնը՝ աննախընթաց տաղնապի բռնուած՝ 1905 թուականին պիտի չկարենար, անշուշտ, վերագրուել իր դիրքերը, Ռուսաստանը պիտի մտնէր արեւմտեան սահմանադրական համակարգին մէջ և հետագային պիտի չպարզէր աշխարհի առջեւ բոլշեւիկեան տղմուտ հոսանքի տեսարանները:

Եթէ Սոցիալիստ-Յեղափոխականներու համբաւաւոր «Մարտական կազմակերպութիւնը» գրեթէ սնանկ յայտարարուեցաւ Լոպուխին-Բուրցելի աշխարհադժոք մերկացումով (որով այդ կազմակերպութեան պարագլուխ Ազէֆ կը յայտնուէր լրտեսու դաւածան), — ապա Սոցիալ-Դեմոկրատիան ալ, ինչպէս տեսանք, յեղափոխական էր միայն... ազատ Արեւմուտքի ընկերվարականներուն ձեւով, — կը խուսափէր զէնքէ ու զինուած կռիւներէ:

Շարքերը զինելու և զինավարժ ընելու մասին՝ Սոցիալ-

Գեմոկրատիան քիչ շատ լրջօրէն սկսաւ խորհիլ... միայն վերջին վայրկեանին (1905ի յեղափոխական ցնցումներու ատեն), երբ երկու թշնամի բանակները — ժողովուրդ ու բռնապետութիւն — կանգներ էին դէմ առ դէմ և փոթորիկը բռներ էր ողջ երկիրը, Այգպէս կը ցուցնէ կուսակցութեան ընդարձակ տեղեկագիրն իսկ, ներկայացուած կուպենհագի Միջազգային Ընկերվարական Համագումարին. «Այդ ամբողջ շրջանը, — կ'ըսէ տեղեկագիրը 1905 թուականի մասին, — բուն, մոլեգին շարժման դրոշմ կը կրէր... Սպաննուածներն ու վիրաւորները հաղարներով կը հաշուուէին, Միեւնոյն ժամանակ կ'աճի զէնքի պահանջը և զինավարժութեան մէջ ընտելանալու ցանկութիւնը, գէթ առաջապահ մարտիկներու համար» (Le désir de se familiariser avec le maniement d'armes, au moins pour les militants d'avant-garde):

«Սոցիալ-Գեմոկրատիայի երրորդ կոնգրէն, — կը կարդանք նոյն վաւերագրի մէջ, — կ'որոշէ, որ (յեղափոխական) վայրկեանի առաջագոյն պարտականութիւնն է կազմակերպել պրոլետարիատը անմիջական կուռի համար... զինուած ապստամբութեամբ... Ուստի կոնգրէն կը յանձնարարէ կուսակցութեան բոլոր ճիւղերուն... զինել պրոլետարիատը, մշակել զինուած ապստամբութեան նախագիծ, ստեղծելով ատոր համար կուսակցական ռազմիկներու յատուկ խումբեր»:

Այսպէս, այդ շնաշխարհիկ յեղափոխականները միայն վճռական պահուն էր, որ կուգային մարտական կորիզներ ստեղծելու և զէնքի վարժեցնելու «գեր առաջապահ մարտիկները»: Զարմանալի չէ, որ մերկ կուրծքերով կրկէս իջնող պրոլետարիատը խուճապահար ցրուեցաւ ոչ միայն բռնապետական սուրիներու, այլ եւ սեւ-հարիւրակեան, մեծ մասամբ անզէն ու նոյնպէս անվարժ խուժաններու առջեւ...

Եւ այդ կուսակցութիւնը, որ հրապարակ կուգար տիտանեան յաւակնութիւններով, որ կ'ուզէր մեն-մենակ տապալել անարկու բռնապետութիւնը և տնօրինել կայսրութեան ճակատագիրը, այդ մեծածաւալ կուսակցութիւնը, որ արգահատանքով կը վանէր իրմէ բոլոր դեմոկրատ, սահմանադրական ու նոյն իսկ ընկերվարական հատուածները՝ Սոցիալիստ-Յեղափոխականներէն մինչեւ «Գաշնակցութիւնը», որակելով ամէնքը բուրժուա, ազգայնական ու այլ տիտղոսներով, ինքը հանդէս

եկաւ. — ոուսաց առաջին Յեղափոխութեան ընթացքին — որպէս բուն մարտական կազմակերպութեան ծաղրանկար... .

Նոյն անճարակութիւնը՝ ուսւ Սոցիալիստ-Յեղափոխական կուսակցութեան մէջ, Նուազ յաւակնոտ, աւելի շիտակ, անոր պարագլուխները անկեղծօրէն խոստովանեցան, որ զինուած ապստամբութեան գործը — փրկութեան միակ միջոցը — եղեր է սկիզբէն ի վեր խախուտ, անկազմակերպ, արատաւոր վիճակի մէջ, նթէ կայ, սակայն, կուսակցութիւն մը բուն ոուսական աշխարհում, որ քիչ թէ շատ զբաղեր է իր երիտասարդ շարքերու մարտական դաստիարակութեամբ և քիչ շատ իրաւունքով կարող է խօսիլ զինուած դաւադրական ու ապստամբական ձեռնարկներու մասին, — այդ Սոցիալիստ-Յեղափոխականներն են: Արդ, ճշմարիտ ինքնախարազանում մըն էր, որ կը կարգայինք այդ կուսակցութեան եռամսեայ հանդէսում*) զետեղուած մէկ ընդարձակ ու լուրջ տեսութեան մէջ: Խորագիրը — «Ջինուորական ապսամբութիւններու ձախողութեան խրկարի առթի»: Ահա քանի մը հատուածներ.

«Մենք, խօսի յեղափոխականներս, գաղափարի յեղափոխականներս, միանգամայն զուրկ ենք մարտական-զինուորական յատուկ պատրաստութեան... Յեղափոխականներու մեծամասնութեան մէջ միանգամայն կը բացակայի պարզ հասկացողութիւնը այն մասին, թէ ի՛նչ է զինուած ապսամբութիւնը եւ ի՛նչ ձեւերով կարող է նա իրականանալ. Այդ պատճառով մենք կը տեսնենք տարբերային բուններ — րնդվզումներ —, կը տեսնենք կազմակերպուած ապսամբութեան փորձեր, որոնք խայտառակօրէն ձախող են եւ որոնց յանցաւորութեան գիտակցութիւնը անողոք ցաւ կը պատճառէ... .

«Մեզ մօտ չզտնուեցան մարդիկ, որ կարենային իրենց ձեռքն առնել ժողովրդական բանակի կազմակերպումը այն ժամանակ, երբ իշխանութիւնը կորսնցուցեր էր գլուխը»:

Առաջին մեծ ըմբոստացումը «կենեազ Պոտեովին» զրահանաւի թռիչքն էր Սեւ ծովու վրայ — թռիչք մը, որ կատարեալ անակնկալ էր թէ՛ կառավարութեան և թէ՛ յեղափոխա-

*) «Սոցիալիստ-Ռեւոլյուցիոներ», 1910 թ. No. 2, հրատարակուած նոյն Կոպլենհագի Միջազգային Համագումարի նախօրեակին:

կաններու համար, իմ որումը վայրկենարար սասակացաւ զօր-
քերուն մէջ, ստեղծուեցաւ վերին աստիճանի նպաստաւոր գե-
տին յեղափոխական զինուորութիւնը կազմակերպելու համար,
բայց յեղափոխական կազմակերպութիւնները չկարողացան օգ-
տագործել այդ նպաստաւոր վայրկեանը և երբ պայթեցաւ ընդ-
հանուր գործադուլը, զեռ չկար զինուորական կազմակերպու-
թիւն, չկային գէթ մի քանի ուժեղ կորիզներ, որ կարենային
նեցուկ լինել գործաթող աշխատաւորութեան պահանջներուն:
Ապա գրեթէ միաժամանակ տեղի ունեցան երկու ընդվզումներ
(1905 թ. Հոկտ. 26) — Կրոնշտադ և Վլադիվոստոկ, Երկուքին
մէջ ալ միանգամայն կը բացակայէր կազմակերպական ոգին և
կը թագաւորէին քառսն ու կոյր, վայրագ կիրքը... Յունիս
19—20ի գիշերը (1906 թ.) Կրոնշտադի նաւաստիներն ու զին-
ուորները ոտքի ելան, բայց հէնց նոյն գիշերն ալ ապստամ-
բութիւնը խեղդուեցաւ... Սվէտփորգի մէջ քիչ մը աւելի
երկար տեւեց ըմբոստացումը, բայց հէնց որ անոր ղեկավար
սպայ Եմիլեանով սպանուեցաւ և մէկ ուրիշն ալ ձերբակալ-
ուեցաւ, անմիջապէս սկսան շփոթն ու իրարանցումը և կտա-
վարութիւնը այդտեղ եւս առանց դժուարութեան մարեց հըր-
դեհը: Այդպէս էր կազմակերպուած զինուորական ամենէն լուրջ
ապստամբութիւնը...

«Բոլոր ապսամբութիւններուն մեզ—կը շարունակէ «Ս.Ր.»ի
յօդուածագիրը — յեղափոխականները կը խնայէին թեւամիտն ու
կ'աօխասէին խաղաղ նամբով, համոզելով միացնել իրենց,
մինչեւ որ թեւամիտ կուգար կը գնդակահարէր զանոնք եւ կը
խեղդէր ապսամբութիւնը»...

Տոլսոյիզմ — ամենուրեք... Պերճախօս ու խիստ ցաւե-
ցընող խոստովանութիւն... Մերկանդամ կը պատկերանայ մեր
առջեւ ուսու յեղափոխականներու արտասուելի կրաւորականու-
թիւնը, Զարմանալի չէ, որ զանգուածային ըմբոստացումի բս-
լոր փորձերը «վիժեցան ամօթալիօրէն»:

Ռուսական յեղափոխութիւնը գտաւ իր զարգացման ժայռակէ-
տը, իր գերագոյն ու հարազատ արտայայտութիւնը գործադուլի
մեզ:

Եւ արեւմտեան հանրային կարծիքը ռուսաց «Շտուրմ ունդ
Դրանգ»ի փորձութիւններէն հանեց ախուր, ցաւեցնող եզրա-

կացութիւնը — «Une révolution impuissante contre un gouvernement incapable» (Անկարող յեղափոխութիւն մը անընդունակ կառավարութեան մը դէմ...):

* * *

Նոյն կոպենհագի Միջազգային Ընկերվարական Կոնգրէի ընթացքին*), Հ. Յ. Գաշնակցութեան նախաձեռնութեամբ կայացաւ յատուկ խորհրդաժողով Ռուսաստանի և Լեհաստանի շարք մը ընկերվարական կուսակցութիւններու:

Մեր ճրգ Ընդհանուր Ժողովը (1909 թ. Վառնա) միաձայն բաղձանք յայտնեց էր, որ Ռուսիոյ այլ սոցիալիստական ու յեղափոխական հատուածները միանան ընդհանուր կառուի մէջ, և միաձայն նսեւ որոշեց էր, որ մեր պատշաճ մարմինները գիմաւնեցնելու նպատակով:

«Ռուսական յեղափոխութիւնը — այսպէս կը կարգանք Ընդհ. Ժողովի յայտարարագրի մէջ — տարուած՝ գաղափարի վեհ թռիչքներով, չկռեց իր ուժերը, հաշուի չառաւ խոչընդոտներէ մամբողջ լրջութիւնը և կազմակերպուած ուժի հանդէպ չպատրաստեց մարտական կուռ շարքեր... կուսակցութիւններ»

*) Գումարուած 1910 թ. Օգոստոսի վերջեր, շուրջ 30 ազգերու եւ 900 պատգամաւորներու մասնակցութեամբ: Առաջին անգամ թիւրքիան մտնելու կը գործէր Ինտերնացիոնալի մէջ ի դէմս հայկական (Գաւակցական) պատգամաւորութեան, զոր կը կազմէին Նիկոլ-Գուման, Շիրակունի, Արմենակ Բարսեղեան եւ Վարանդեան: Հ. Յ. Գաւակցութեան միջնորդութեամբ ընդունուած էր Ինտերնացիոնալի մէջ նսեւ Սելանիկի Աշխատանքական Կազմակերպութիւնը, որ սակայն չէր կրցեր սեփական պատգամաւորութիւն գրկել եւ զինքն ներկայացնելու նամար լիազօրեւ էր բուլգար սոցիալիստները: Համաշխարհային սոցիալիզմի առաջնակարգ դէմքերէն ներկայ էին Ժոռէս, Ժիլ Գէս, Վայեան (Ֆրանսա), Քէյր Հարդի, Ռեմոն Մակդոնալդ (Անգլիա), Կառուկի, Ցեսկին (Գերմանիա), Վիլսոն Ադլեր, Պերմերսոն (Աւստրիա), Վանդերվելդ Անսի (Բելգիա), Վան-Կոլ (Հոլանտա), Ֆերրի (Իտալիա), Պարլո Իվլիզիաս (Սլովակիա), Եսլմար Ֆրանսիկ (Շվեդիա), Գաւակցի, Ռոզա Լիւստմբուրգ (Լեհաստան), Պիլսոնով, Լեհից, Չերնով, Ռուբանովիչ (Ռուսաստան): Հոյակապ սեսարան մը կը ներկայացնէր Կոպենհագը. 120,000 այր եւ կին, — դանիական շնորհ մայրամուտի գրեթէ ամբողջ աշխատանքային ու մատուցողութիւնը — զայն զոյն դրօշակները պարզած, կը քափօրէին յեղափոխական երգեր հնչեցնելով... Ռուսիա օրեր էին նսեւ մեզ համար... Թիւրքիան սան-

ընդ ազանդական ոգիով տոգորուած՝ բաժնուած էին նոյն իսկ կռուի ինքնացքում... տարուելով հատուածամուլ նեղմտութեամբ... Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը գալիս է այն հաստատ համոզման, որ Ռուսաստանի արդի սոցիալ-տնտեսական մտակայ գործունէութեան ծանրութեան կենտրոնը պէտք է համարել կռիւր միապետական ընդհանուր ռեժիմի դեմ, որի գոյութեամբ չափազանց դժուարին, յաճախ ապարդիւն են աշխատաւորների տնտեսական նուաճումները և անխուսափելի՝ ազգային հալածանքները .. Ընդհանուր ժողովը հրահանգում է իր Մարմիններին՝ արծարծել միւս կուսակցութիւնների և խմբակցութիւնների շրջաններում ստիպողական անհրաժեշտութիւնը մի ընդհանուր համագումարի, որին մասնակցէին ոչ միայն սոցիալիստական ու յեղափոխական, այլ և բոլոր կազմակերպւած ընդդիմադիր տարրերը:

Կոպենհագի Միջազգային Կոնգրէն, ուր ներկայ էին ուսական կուսակցութեանց պատգամաւորութիւններ, յարմար առիթ կը ներկայացնէր խորհրդակցութեան մը համար, և ստուել որ Կոնգրէն, Ֆրանսական հատուածի առաջարկութեամբ, միաձայն փափաք յայտնեց իրագործուած տեսնելու

մանդրական ռեժիմին ճակ կամաց կամաց կը շեղուէր մեր մասնակցութեամբ, Հայաստան կը վերակենդանանար, մինչ Իրանը մեր Եփրեմեռու, Քեռիներու առաջնորդութեամբ իր յաղթական կռիւները կը մղէր յանուն Սանմանագրութեան... Բերկրանք ու խանդավառութիւն կը լցնէր Ինտերնացիոնալի եւ ազգերու եղբայրակցութեան ողջ մթնոլորտ, որ այնքան կը յուզէր մեր վեթերան ռազմիկը՝ **Նեկոյ Դումանը**, նետուած պատահաւոր այդ նսկայ ժխտին մէջ, — և Դաշնակցութեան Ինտերնացիոնալի ներկայացուցիչն ալ, վայելեանի վստմութեամբ տոգորուել, իր նայեցիկին ու ողջ Արեւելի վերածնութեան օրհներգը կը հնչեցրնէր բազմամազար հանդիսականներուն առջեւ. «Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, — կ'ըսէր ան իր նախ վերջաբանում, — ամենէն մեծ ժողովրդակոտ կուսակցութիւնը բիբլիական Արարտի շուրջը փռուած երկիրներու մէջ, իր ծագրի զօրութեամբ, իր աւանդութիւններուն հաւատարիմ՝ պիտի շարունակէ կազմակերպել աշխատանք ժողովուրդները եւ մղել զանոնք դէպի սոցիալիզմի ազատարար իդէալը: Թէ՛ Քիւրիանի եւ թէ Կովկասի ու Պարսկաստանի մէջ մենք կը ձգտինք — ներհնչուած մեր աւստրիացի ընկերներու օրինակէն — հիմնել մեր փոքրիկ Ինտերնացիոնալը, մէկը անհամար կորիզներէն համաբարբառային մեծ Ինտերնացիոնալի... Եւ այդ կը լինի պակար ձեր նիգերուն, ձեր, եւրոպացի ընկերվարական մեծագոյնը եւ գործիչներ, դուք, որ եղբւր էք մեր վարպետներն ու ներհնչուները մեր երկար, յուսանաւ, աբիւնալի պայքարներուն մէջ...»

ընկերվարական կուսակցութիւններու միութիւնը բոլոր երկիրներու (Ժողովուրդներու ատկէ առաջ իր թերթին մէջ խարաներ էր ուս սոցիալիստ կուսակցութիւններու արանգական երկպառակութիւնները և յորդորեր էր մէկ ճակատ կազմել բռնապետական թշնամուն դէմ)։

Բազմամարդ էր Դաշնակցութեան հրաւերով գումարուած Միջկուսակցային կորհրդաժողովը կոպենհագի մէջ, ներկայ էին պատգամաւորներ ուս Սոց.-Յեղ. կուսակցութեան, լատիշ Սոցիալ-Դեմոկրատիայի, լեհական Սոցիալիստ կուսակցութեան, հրէական «Աերպ»ի և Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան, և երկու Ֆինն սոցիալ-դեմոկրատ, որպէս հիւրեր, Տպաւորիչ էր ներկայութիւնը շարք մը պատկառելի վեթերաններու — լեհ գիտնական սոցիալիստ 75-ամեայ Լիմանովսկի, ուս հինաւուրց յեղափոխականներ Վոլխովսկոյ և Նատանսոն, Սոց. Յեղափոխական կուսակցութեան Վերջինի կողմէ ներկայ էին գրեթէ բոլոր միւս անուանի առաջնորդները — Չերնով, Աւկսենտիւ, Ռուբանովիչ, Լունկելիչ-Արարատսկի, Բունակով, Նիկոլայեւ և այլն։ Երկու քարտուղարներ ընտրուեցան զեկոյցներն ու վիճաբանութիւնները արձանագրելու համար։

Նիստը բացաւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ներկայացուցիչը, որ, ճիշդ Ընդհանուր Ժողովի որոշումը յիշատակելէ յետոյ, երկարօրէն ծանրացաւ ուսական կուսակցութիւններու այն ըստուերտ կողմերուն վրայ, զորս արձանագրեցինք քիչ առաջ։ Եւ առաջարկեց խորհրդակցել մարտական ուժերու համերաշխ գործակցութիւն մը իրականացնելու շուրջ։

«Մեզ, դաշնակցականներս, ըսաւ, ամենէն աւելի կը հետաքրքրէ կացութեան մարտական կողմը։ Գուցէ այն է պատճառը, որ մենք սկիզբէն եղեր ենք միշտ գործնական կուսակցութիւն։ Գուցէ այդ մեր թուլութիւնն է, Գուցէ մեզանչեր ենք սոցիալիստական հաւատամքի դէմ, սկիզբէն կեդրոնացնելով մեր ուժերը դիտաւորապէս քաղաքական կռիւներու և ազատութեան տարրական նուաճումներու վրայ՝ թէ՛ թուրքիոյ և թէ՛ Անդրկովկասի և Պարսկաստանի մէջ... Կը թուի, սակայն, թէ ցարական ինքնակալութեան զարհուրելի ճնշման տակ, չկայ մեզ համար — Ռուսաստանի ընկերվարական կուսակցութիւններու համար — աւելի ստիպողական, հրատապ խնդիր, քան այդ տարրական ազատութիւններու նուաճումը — թէկուզ

և արուբոսականն ազատութիւններու — որոնք... անհրաժեշտ հանգրուանն են զէպի մեր ընդհանուր, մեծ իգէալը...

«Ընկերնե՛ր, կարծեմ չեմ սխալիր, եթէ ըսեմ, որ իշարս այն պատճառներու, որոնք յառաջ բերին համառուսական յեղափոխութեան ֆիասքոն, ոչ-յետին տեղը կը բռնեն այս երկու պատճառները.

1. Յեղափոխական ուժերու պառակտումն ու երկպառակութիւնները—մէկ կողմէն,

2. Մարտական տարրին պակասը, զանգուածային ու սաղմական պատրաստութեան ծայրայեղ թուլութիւնը — միւս կողմէն:

«... Ենթոհակալութիւն Լ. Յ. Դաշնակցութեան կողմէ՛ ձեր առւած արձագանգին համար, Ձեզի հասկնալի կը լինի, թէ ինչո՞ւ այդ կազմակերպութիւնը... տարուած է ուժերու միացման մտահոգութեամբ: Եւ այն՝ իգէմս իր երեք խոշոր հատուածներուն — ուսանայ, թրքանայ և պարսկանայ... թըրքանայերն ու պարսկանայերն եւս խորապէս շահագրգռուած են այդ խնդրով, թուրքիա և Պարսկաստան կը շարունակեն լինել թատերաբեմը ուս կառավարութեան դաւերուն»...

Այնուհետեւ սկսաւ խորհրդակցութիւնը Վիկտոր Չերնովի նախագահութեան տակ, Որոշուեցաւ, որ նախ կուսակցութիւններու ներկայացուցիչները տան զեկոյցներ, իւրաքանչիւրը իր կազմակերպական վիճակի և իր գործելավայրի յեղափոխական կացութեան մասին, կանգ առնելով առանձնապէս մարտական խնդրին վրայ:

Լե՛հ Սոցիալիստ կուսակցութեան ներկայացուցիչը, Վրոնիսկի, երկար ճառով ցուցադրեց այդ կուսակցութեան գործելակերպը իր հայրենիքում: Լե՛հ ընկերվարականներն ալ մեզի պէս կոտեր են երեք ճակատի վրայ.— կռիւ յանուն ազգային բռնաբարուած իրաւունքներու: կռիւ յանուն քաղաքական յեղաշրջման և, վերջապէս, կռիւ յանուն աշխատատեղութեան շահերուն և ընկերվարութեան: Լե՛հերն ևս զգացեր էին զինուած դիմադրութեան պահանջը և իրենց վերջին համագումարին մէջ ընդուներ էին համապատասխան որոշումներ:

Ժողովը, անշուշտ, հետաքրքիր էր լսելու ուս սոցիալիստ-յեղափոխականներու զեկոյցը նոյն չարատանջ խնդրի շուրջ: Չեկուցանողն եղաւ նոյնիքն Վիկտոր Չերնով, կու-

սակցութեան հեղինակաւոր տեսարանն ու առաջնորդը*): Պատմեց համառօտակի վերջին տարիներու ուշագրաւ ելեւէջը, կառավարութեան բարբարոս հալածանքը, Ազէֆեան հրէշաւոր մերկացումը եւ ներքին կազմալուծման չարիքները, կանգ առաւ մարտական գործի վրայ, որ իրհրգաժողովը իր ուշագրութեան կեդրոն դարձուցեր էր:

Զերնովի անկեղծ խոստովանութիւններն եւս — ինչպէս և լեհ պատգամաւորի զեկոյցը — ցոյց տուին, որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը մտաւ դրեր էր հիմնական վերքին վրայ: Սոցիալիստ-յեղափոխականներու գիտուն պարագլուխը ըսաւ, որ իրենք ալ սկիզբէն ի վեր աշխատեցին — իրենց ուժերուն ներածին չափ — անեցնել մարտական, զինուորական պաշարը զանգուածներուն մէջ: Սակայն չեն կրցեր մեծ բան մը ընել այդ ուղղութեամբ: Պատճառը, ըսաւ, յեղափոխական մարտական անանդութիւններու բացակայութիւնն է ոռւս ընդհանրութեան մէջ, ժողովուրդի ծայրայեղօրէն խաղաղասէր խառնուածքը և այլն: Իռւս ժողովուրդը, ըստ Զերնովի, տարբեր է կովկասեան ու այլ ժողովուրդներէն, ան սովոր չէ զէնքի գործածութեան և այդ ահագին խոչընդոտ մըն է յեղափոխական կուսակցութիւններու համար...

Տխուր, արտասուելի իրողութիւններ, որոնք կը խոցէին մեզ և բոլոր ոչ-ռուս պատգամաւորները մինչև արտի խորերը...

Պօսեցան ապա լատիշներու Ս.-Դ. Միութեան և հրէական Սոց. կուսակցութեան ներկայացուցիչները: Պօսեցաւ Շիրակունի (Մարտիրոս Յարութիւնեան) Դաշնակցութեան գործունէութեան մասին Անդրկովկասում: Ժողովականները հետաքրքրուեցան գիտնալու, թէ ի՞նչ չափով զինուած ոյժ կար մեր տրամադրութեան տակ, մօտիկ անցեալի փոթորկոտ օրերուն, մասնաւորապէս հայ-թաթարական կռիւններու միջոցին:

Այդ հարցումին պատասխանեց Նիկոլ-Դուման, որուն

* ինչպէս յայտնի է, 1917ի ազատար յեղափոխութենէն յետոյ զումարուած համառօտական կարճատեւ Սահմանագիր ժողովին մէջ — ուր կենից ցուեցաւ իր բիւր զիմուրներու սուիճներով — սոցիալիստ-յեղափոխականներ կը կազմէին մեծոք մեծամասնութիւն եւ Զերնով կը ճախագանէր նիստերու:

ներկայութիւնը ուսու լե՛ն պատգամաւոր՝ երու ուշադրու-
թեան առարկայ էր: Գաշնակցութեան հին զինուորը իրեն
յատուկ պարզ, հակիրճ, կտրուկ սճով սուաւ կուսակցութեան
ոազմական պատկերը և վերջացուց այս խօսքերով:

«... Ընդհանուր կացութիւնը, այնուամենայնիւ, մխի-
թարական է: Մեզ մօտ այսօր ոչ թէ զօրավարներ կան առանց
բանակի, այլ բանակ՝ առանց զօրավարներու... Յաք ու ցրիւ
ամէն տեղ — Թուրքիա, Պարսկաստան, արտասահման — ուր
մզեր է զանոնք ոէակցիայի ալիքը, այդ հալածական զօրավար-
ները, օր մը կուսակցութեան ազգանշանը ընդունելունն պէս,
վերստին կը հաւաքուին բոլոր ծայրերէն, կը զարնեն ահա-
կոչնակը և անմիջապէս բանակը կը համախմբուի անոնց հրա-
մանատարութեան տակ»:

Դումանի հակիրճ ճառը ընդունուեցաւ բունն ծափերով:
Այդ կարճատեւ կորհրդաժողովը, գումարուած մտերմիկ մի՛նու-
լորտի մը մէջ, անգամ մը ևս ցոյց տուաւ, թէ ո՛րքան պատ-
ուաւոր դիրք է նուաճեր Հ. Յ. Գաշնակցութիւնը Թուսիոյ և
Լեհաստանի հեղինակաւոր կուսակցութիւններու և առաջնա-
կարգ խորհողներու շրջանում: Բանաձեւ-պրոտոկոլն ալ ստո-
րագրեցին երեք խոշորագոյն հատուածները — ուսու Սոց.-Յե-
ղափոխական կուսակցութիւնը, լե՛ն Սոցիալիստ կուսակցու-
թիւնը (P.P.S.) և Հ. Յ. Գաշնակցութիւնը՝ յանձին իրենց
ներկայացուցիչներուն Ընկերավարական Ինտերնացիոնալի մէջ:

Ժողովը բաղձանք յայտնեց, որ այդ երեք կուսակցու-
թիւնները ամենամօտիկ ապագայում հրաւիրեն նոր խորհրդա-
ժողով — մասնակցութեամբ այդ կուսակցութեանց գաղափա-
րակից կազմակերպութիւններու — որ պիտի սահմանէր համե-
րաշխ գործակցութիւն գաղափարական ձեռնարկներուն
համար:

* * *

Յեղափոխական ուժերու նահանջը, ըսինք, ծայր տուաւ
1907 ին, ոզջ կայարութեան մէջ: Փոքրիկ հայութեան մարտա-
կան ոյժը չէր կարող, հարկաւ, բացառութիւն կազմել ընդհա-
նուր տեղատուութեան հոսանքին մէջ: Աւս առաւել՝ որ անոր
դէմ շատոնց ատամ կը կրճատէին բոլոր յետադէմ ու հակահայ

տարրերը՝ Պետերբուրգէն մինչեւ Թիֆլիս, Յարական կառավարութիւնը, մամուլն ու բոլոր սեւ ուժերը չէին կարող հաշտուիլ այն իրողութեան հետ, որ հայ ժողովուրդը իր պատմական հայրենիքի երեք հատուածներուն մէջ հասեր էր ազատութեան և բոբօրութեան որոշ աստիճանի, որ Դաշնակցութիւնը, միացած Երիտասարդ Թուրքերուն, կ'աջակցէր օսմանեան կայսրութեան վերանորոգման ու կը ձգտէր ստեղծել ինքնավար Թրքահայաստան — այնքան անբաղձալի՝ բնապետական Ռուսաստանի համար — որ անգամ պարսից ազատագրական շարժումներու մէջ հայ տարրը առաջնակարգ դեր կը խաղար և Հ. Բ. Դաշնակցութիւնը կը վաստկէր արտակարգ ժողովրդականութիւն ողջ Արեւելքում... Երբ այդ հայատեաց իշխանութիւնները վառեցին Անդրկովկասը թաթարական պոգրոմներով, կ'երազէին խորտակել այդ կազմակերպութեան ուժը, սպաննել հայութեան մարտական կորովը, որ այնքան թափով արտայայտուեր էր դեռ եկեղեցական դոյքերու յափշտակութեան օրերուն: Սխալեցան իրենց հաշիւներուն մէջ և այժմ անաւտելութիւնն ու հալածանքը Դաշնակցութեան դէմ սկսան կրկնապատիկ եռանդով ու կատաղութեամբ:

Սեւ հարիւրակեան մամուլը, գլուխ ունենալով տխրահոյսակ «Նովոյէ Վրեմիա»ն, կը փողահարէր, որ Դաշնակցութիւնն է անդրկովկասեան բոլոր ըմբոստ շարժումներուն զեկուս վարը — և նոյն իսկ անջատական շարժումներուն... Պեղանդրանքներու տարափը կը տեղար անգամ Պետական Դումայի ամբիոնէն: Ահա «կովկասեան հարցապնդումը Դումայի մէջ: Ահա աշխարհի ամենանշօք բնապետութեան Սորճրդարանը: ամբողջ շարք մը նիստերու ընթացքին զբաղած Դաշնակցութեամբ ու «հայկական սեպարատիզմ»ով (անջատական հոսանքով): Եւ անազնօրէն կը չափազանցէին Դաշնակցութեան ու հայութեան ուժը... Սեւ հարիւրակեանները «համոզուած էին», որ հայ յեղափոխականները կ'ուզէին վերստեղծել հայկական թագաւորութիւնը մինչեւ Վորոնէժ... Դաշնակցութիւնը կը պատկերացուէր յաչս ազէտ ու նախապաշարուած խուժաններու, որպէս վիթխարի և աւերիչ ոյժ մը անազնածաւալ պետութիւններու համար, որպէս շանթարեր փոթորիկ մը, որ մշտապէս կը սաւառնէր մերձ-արեւելեան հորիզոններում...

Սովետներու ձեռքով վերջերս հրատարակուած գաղտնի

վաւերագիրները — ցարական արշիւններէն — կը վկայեն, որ Դաշնակցութեան գոյութեամբ խիստ մտահոգուած էր նոյնինքն ամենազօր ուսական Բիզմարկը — Սոսլիպին — որ, շուրջ հինգ տարի, 1906ի վերջերէն մինչեւ 1911ի Սեպտեմբերը, ուսկայսրութեան միահեծան դիկտատորի պաշտօն ստանձնած, կախադաններով ու գնդակահարումներով կը հալածէր յեղափոխական կուսակցութիւնները և կը խեղդէր ազատագրական շարժումը:

Այդ ուշագրաւ վաւերագիրները կարդալիս^{*)}, կը թուի թէ Ռուսաստանի բազմաթիւ և այլազան յեղափոխական հատուածներուն մէջ Դաշնակցութիւնը ամենէն աւելի էր գրաւեր արիւննազգեստ դիկտատորի ուշագրութիւնը իր եղակի դիմագծով ու լայնարձակ ճիւղերով — Կովկաս, Թուրքիա, Պարսկաստան — և մանաւանդ իր զինուած ու կարգապահ վաշտերով, ինքնապաշտպան կռիւներով և յանդուգն ահաբեկումներով:

Սոսլիպին չէր տեսներ հայ ժողովրդական կազմակերպութեան մէջ դաւաճանութեան, Ազեմականութեան այն սարսափելի որոշումը^{**)}, որ բոյն՝ զրած էր Ռուսաստանի մեծ կու-

^{*)} Սովետներու «Վարմիր Գիւան»էն իմացանք, որ 1908 թուականի ընթացին տեղի է ունեցեր խիստ հետաքրքրական գրագրութիւն վարչապետ Սոսլիպինի և փոխարեալ Վորոնցով-Գաւկովի միջեւ՝ կովկասահայութեան և մասնաւորապէս Հ. Յ. Դաւենակցութեան շուրջը: Լոյս տեսաւ այդ գրագրութիւնը «Հայրենի» ամսագրի մէջ (Մարտ, 1930 թ.) Ա. Խոնդկարեանի բարձրանութեամբ:

^{**)} 1910ին մէկէն ի մէկ շարժուեցաւ արաստանմանեան ռուս յեղափոխական քաղաքներու այն արտառոց շուրջը, թէ Դաւենակցութեան շարժումը մէջ ալ կը գտնուին եղեր Ազեմներ: Շուրջի ազբիւրն էր ցարական բարձրագոյն սոսիականական բաժանմունքի պատասխան մը՝ *Լէոնիդ Մենշիկով*, որ փախեր էր Պետրուրզէն արաստանման, իր հետ բերելով կարևոր վաւերագիրներ, ուր ի միջի այլոց արձանագրուած էին կովկասեան հայ, թուրք և այլ մասնիչներու պրովոկասորներու անուններ: Մենշիկովի ստոյգ տեղեկութիւններուն շնորհիւ, արդէն իսկ մտկայցուէր էին բուն ռուսական միջավայրում գործող նշանաւոր լրեսներու ամսագրակազմներ (գրգռիչ գործակալներ)՝ ժուլյենկո, Բաթուցանսկի, Կապլինսկի, Ռոզենպերգ... Եւ որ մը ռուս սոց.օլիգարխականներու պարիզեան կեդրոնէն հրատարակելով, «Ռոստակի» խմբագիրը Չերնովի հետ մեկնեցաւ Բորձո, ուր բազմուած կ'այսրէր Մենշիկով և ծանօթանալով անոր վաւերագիրներուն, տեսաւ բարեբախտաբար, որ դաւենակցական Ազեմի մը ստուերը չկար Լաւի մը հայ անուններու ցանկին մէջ, չկար առճաստարակ — ի պատիւ հայ ժողովուրդի և դաւենակցական տեւորի — ինչ տես լուրջ ու ծանօթ հայ մասնիչ մը: Ազեմ մը չկար ոչ միայն Դաւենակցութեան կեդ-

սակցութիւններու ծոցին և որ ինքը, ցարի կառավարութիւնը այնքան լայնօրէն օգտագործեց Յեղափոխութեան շարքերը քայքայելու և շարժումը խեղդելու համար:

Եւ ահա այդ մարդը, որ արիւնի հեղեղներով վերահաստատեց էր կարգն ու անդորրութիւնը բուն Ռուսաստանում, սկսաւ լրջօրէն զբաղիլ Դաշնակցութեամբ: Մտացաւ վրացական ու այլ կուսակցութիւններու գոյութիւնը, մտացաւ անոնց մասնակցութիւնը կովկասեան խռովութիւններուն մէջ, կովկասեան օւրժում և Դաճնակցութիւն գրեթէ նոյնանիշ դարձեր էին անոր աչքին: Մտացաւ իր գաղտնի ու յայտնի գործակալներէն ամէն տեսակ վաւերագիրներ ու մատնանշումներ եղած ու չեղած իրողութիւններուն շուրջ, ուսումնասիրեց Դաշնակցութեան գործը և «հայկական ըմբոստացում»ներու պատմութիւնը: Կը մեղադրէր Վորոնցով-Դաշկովը և անոր թուլութեան կը վերագրէր այդ կուսակցութեան արտակարգ ծաւալումն ու դիմադրական կարողութիւնը: Նախորդ էջերուն մէջ տեսանք արդէն Պետերբուրգի կեդրոնական իշխանութեան հակամարտ, անբարեացակամ ընթացքը հանդէպ փոխարքայ Վորոնցով-Դաշկովի, որ իր փոխարքայական տիրողոսի զօրութեամբ կը վարէր

րոնի, այլ և անգամ յեճակոյն շարժումն մէ: Արձանագրուած էին ռուս Ռոսիականական Բարձր. Բաժանմունքի զրին մէջ շարժ մը բարձր, վրացի ու այլ մասնիչներու անուններ և Բանի մը բոլորովին անձանօր հայ մարդիկ, իրենց անձան լրեստական շահագործութիւններով: Միակ ծանօթ հայ անունն էր նախկին «Նոր-Դար»ի խմբագիր Սպանդար Սպանդարեան, որ երբեմ արեւէ անցնութիւն չէր ունեցած Դաճնակցութեան նկէ:

Լուրը «Բրօշակի» մէջ հրատարակուելով, Սպանդարեան եկաւ Կովկասեան Փարիզ և մեր նրաւերով զուճարուեցաւ Փարիզի մէջ ռուս միջկուսակցային Ասեան մը. հարցախոնջելու և զատելու համար մեղադրեալը: Մեղադրականը փաստող ու հաստատող վկաներն էին Լեոնիդ Մենշիկով և Վլադիմիր Բուրջեւ (Ազեմի մերկացնողը): Դասը տեղի ունեցաւ «Բրօշակի» խմբագրի մասնակցութեամբ: Ասեանը հարցախոնջեց շարժ մը ռուս և կովկասեան յեղափոխական գործիչներ՝ Մարկ Նազանտեմ, Վիկտոր Չերեմով, Լուկեիչ և ուրիշներ: Դասավարութեան ընթացքին — որ տեւեց Բանի մը շաբաթ — Պոլսէն ժամանեց Սպանդար Սպանդարեանի երէց եղբայրը՝ Կոնստանդին Սպանդարեան և յայտարարեց Ասեանին, որ իճեց է եղբ արձանագրուած — կարճ ժամանակով — ռուս ռոսիականական գործակալ, «ԱՄԻՐՈՎ» ծածկանունով: Ասացր է իրեն վարձատրութիւն միանուագ 1000 ռուբլի, ապա նշանակեր են ամսական 200 ռուբլի: Գացր է 1904ին Քիժլիս, էջմիաթիս և տներ է ցարական բարձր Ռոս. Բաժանմունքին Բանի մը անվճար տեղակու-

կովկասեան գործերը չափով մը անկախ, ինքնագլուխ և որոշ կէտերու մէջ չէր համաձայներ Պետերբուրգի հետ:

Սառլիպին սկսաւ անձամբ թղթակցիլ փոխարքայի հետ. Եւ չժածկեց անոր հանգէպ իր վրդովմունքը՝ յատկապէս Դաշնակցութեան պարագային նկատմամբ: Շատ բան գրուեցաւ երկու հօր իշխանաւորներու նամակներուն մէջ: Չենք կարող չբերել գէթ էական մասերը Սառլիպինեան մեղադրանքներուն, որոնք անգամ մը հւս — բուն իսկ հօր թշնամու ձեռքով — կը շեշտէին հայ ժողովրդական կուսակցութեան ուժն ու հզօրնակութիւնը:

Սառլիպին կը գրէ փոխարքային.

«Դանձակի նահանգին մէջ յիշատակութեան արժանի է Դաշնակցութիւն գաղտնի Լ'նկերութեան գործունէութիւնը, որ իրեն ենթարկեր է հայ ազգաբնակչութեան մեծ մասը. Դաշնակցութեան յաջողութեանը, սակայն, նպաստեր է և այն հանգամանքը, որ 1907 թ. Յունուար ու Փետրուար ամիսներուն այդ կուսակցութեան աջ թեւը ստանձներ է Դանձակի մէջ սասիկանական պարտականութիւններ, ձերբակալելով չա-

թիւներ (այսպէս կ'երեւ. ր և Մեցչիկովի Սե Գիրէն): Աւ շուտով պարեցուցեր են ամսականները:

Երբ Կոնստանդին կուսար իր զեկուցուիք, տեղի ունեցաւ խիստ սրտաւարձ միջադէպ մը, որ սաստեցուց Ասեանը — վկաները և նոյնիցն «Բրոսակ»ի խմբագրութեան ներկայացուցիչը: Կոնստանդինի եղբայր, Սպանդար, սկսաւ բարձրաձայն ճեղքելով: Ասեանը ի վերջոյ արդարացումի չճիւռ արձակեց Սպանդարի նստար, հաստատելով հանդերձ «Բրոսակ»ի խմբագրութեան լիակատար բարեմտութիւնն ու շիտակութիւնը (նակառակ հանգուցեալ Սպանդարի յայտարարութիւններուն, թէ դաւանակցականները բռնամի 16 իրեն և կ'ուզեն կործանել զինքը):

Սակայն, ուստ միջկուսակցային Ասեանը իր քնդարձակ արձանագրութեան վերջաբանում յայտարարեց, որ իրեն համար մտք կը մնայ այն, թէ ինչո՞ւ Պետերբուրգի Քարձը Ոստիկան կ'ուն Քաժանմունքի քուղքերուն մէջ գրուած է Սպանդար Սպանդարեան, «Նոր-Դար»ի խմբագիր Կոնստանդին կը պնդէր, թէ ինք իր սեփական անունով է ներկայացրել վերոյիշեալ Հաստատութեանը: Կարծիք մը կար հայ մտրոց մէջ, թէ իբր Կոնստանդին իր հանրածանօթ խմբագիր եղբոր պատիւը փրկելու համար ներկայացրել է յեղափոխական ասեանին առջև, որպէս Կուսութեան ներկայ: Անհնարին ոչինչ կայ մասե այդ վարկածին մէջ: Իսկ Ռոստոմը երգումէն գրած նամակներում — ճիմնուելով կարգ մը սուլայներու վրայ — կը պնդէր միտ, թէ բուն յանցաւորը ան է, որուն անունը գրուած է Ոստիկանական Քաժանմունքի բուղքերուն մէջ: Սովեները միայն կրճար պարզել աւելո՞ւածը...

րագործները և պաշտպանելով — օրինական միլիսի փոխարէն — քաղաքի խաղաղ բնակչութիւնը թալաններէ և աւազակութիւններէ: Նոյնը տեղի է ունեցեր և միւս քաղաքներուն մէջ: Ատոր հետեւանքով, 1907 թ. Ապրիլին Դաշնակցութեան կոմիտէն փաստօրէն իր ձեռքը կ'առնէ զատական եւ վարչական իշխանութիւնը հայերու նկատմամբ և թաթարներու դէմ կոուելու պատրուակին տակ հաւաքելով խոշոր դրամական միջոցներ, զէնքեր կը գնէ, ռումբեր պատրաստելու արհեստանոցներ ու լաբորատուարներ կը հիմնէ, իր բանտերը կը սարքէ և կը զրկէ ու դրամական տուգանքի կ'ենթարկէ անոնք, որ կոմիտէն անտեսելով կը դիմեն ստիկանութեան կամ զատարանի օգնութեան...

«... Նոյն այդ կազմակերպութիւնը — կը գրէ նորէն Ստոլիպին — ներկայումս ընդգրկեր է համարեա ամբողջ հայ ազգաբնակչութիւնը և իր տրամադրութեան տակ ունի կազմակերպուած զինուորական ուժ: Մինչդեռ այս Ընկերութեան բոլոր կարեւոր հրատարակչութիւններէն, ինչպէս և անոր ներկայացուցիչներու ընդհանուր ժողովներու որոշումներէն բացառապէս կերպով երեւան կուզայ անոր զուտ յեղափոխական ուղղութիւնը, որ շատ փայլուն կերպով կը հաստատուի և այն բանով, որ այդ Դաշնակցութիւնը շատ լայն կերպով կը կիրառէ ահաբեկում (տեռոր), որուն արդէն զոհ գացեր են իշխանութեան բազմաթիւ ներկայացուցիչներ: Միեւնոյն ժամանակ Դաշնակցութիւնը անընդհատ կովկաս կը մուծէ զէնք, որով կը զինէ իր անդամները, ձեռք կը բերէ պայթուցիկ նիւթեր, կը պատրաստէ հրամանատարներ բուլղարիոյ մէջ կազմակերպուած զինուորական զպրոցում և այլն: Այդ վտանգաւոր Ընկերութեան գործունէութեան զարգացման դէմ խոչընդոտ չյարուցանելը հնարաւորութիւն է ստեղծեր անոր համար ազատօրէն ձեռք բերելու դրամական խոշոր միջոցներ, որ անոր կուտան առատութեամբ հարուստ հայերը, մասամբ տեռորի ազդեցութեան տակ, մասամբ ալ այդ յեղափոխական Ընկերութեան ձգտումներուն համակրելու պատճառով: Այսպիսով ներկայումս կառավարութիւնը իր հանդէպ ունի իր ուժով ու գործելակերպով սպառնալիք ներկայաւոր յանցաւոր կազմակերպութիւն մը...»

Եւ Ստոլիպին կը թելադրէ փոխարքային, որ ան հետեւի կեղ-

րոնական կառավարութեան օրինակին ու գործադրէ Դաշնակցութեան դէմ «ամենախիստ եւ դաժան միջոցներ. . .»

Վորոնցով-Դաշկով թէեւ կը պատասխանէր, որ Դաշնակցութիւնը կողկասոււմ յաղթահարուած է ու այլեւս տեղ չունի հայ իրականութեան մէջ — համակերպեցաւ Պետերբուրգի քաղաքականութեան:

Ու շուտով խօսքէն անցաւ գործի: Սկսաւ ճշմարիտ արշաւ մը հայ երիտասարդութեան, առաւելապէս մտաւորականութեան դէմ: Դաշնակցական էին թշնամու աչքին բոլոր անոնք, որոնք մօտէն կամ հեռուէն սրէէ դեր խաղացեր էին ժողովրդական ինքնապաշտպանութեան կռիւներուն մէջ, յընթացս վերջին խռովայոյզ թուականներուն: Իսկ այդպիսիներ կային բոլոր դասակարգերուն մէջ: Անգամ հարուստ բուրժուազիայի Վայրենի հալածանք մը, անվերջ խուզարկութիւններով ու ձերբակալութիւններով, գիւղ ու քաղաքներում: Բանտարկեալներու թիւը շուտով հասաւ հարիւրներու: Գով քովի դաշնակցական յառաջամարտիկներ և միլիոնատէր ջոջեր: Համազասպներու, Իշխաններու կողքին՝ Մելիք-Ազարեաններ*):

Ահ ու դողի ու խուճապի օրեր կ'ապրէր հայ խաղաղ ազգաբնակչութիւնը: Երեւան, Գանձակ, Բազու, Թիֆլիս սարքեցին մի մի բանտային զօոխք. ուր խառն ի խուռն կը նետուէին զոհերը, — ուսուցիչներ, հրապարակագիրներ, բանաստեղծներ, վիպասաններ, բժիշկ, իրաւաբան, քահանայ, արհեստաւոր, վաճառական. . . Կը զարնուէր հայ ժողովուրդը ի դէմս իր ամենաառողջ, ամենաթարմ, հայրենասէր և խանդավառ տարրերու: Կը զարնուէր հայ դպրոցը, գրականութիւնը, տընտեսական, արդիւնարեքական կեանքը:

Հայ գաղափարական երիտասարդութեան այդ նոր Գողգոթային, հայատեաց բռնակալութեան այդ վայրենի խրախճանքներուն կը նախագահէր Լըիժիկ, Նովոչերկասկի շրջանի գաղական քննիչը, ցարական ամենէն անխիղճ պաշտօնեաներէն մին, որ տարաւ իր գործը արդարազատ. նախարարի յատուկ հրահանգով և նիւթեց վիթխարի, քառասուն հազար էջնոց մէկ «դատ» — «Դաճնակցութեան դատ»:

*) Ալեքանդր Մելիք-Ազարեան, քիմիսցի մեծահարուստ, ստանձնած էր Հ. Յ. Դաճնակցութեան դրամներու փոխադրութիւնը կամ պահպանումը, բուրժուայական կռիւներու միջոցին:

Բանտարկեալները, թիւով 160 հոգի, փոխադրուեցան հասարակայն Ռուսաստան, Նովոչերկասկի զնտանը, ուր պիտի տքային ամբողջ տարիներ՝ մինչեւ որ հասնէր դատաւարութիւնը: Երկարատեւ բանտարկութեան ընթացքին, վատառողջ պայմաններու մէջ, ընկերներէն ոմանք հիւժախտով բռնուեցան, տեղի ունեցան նոյնիսկ մահուան և խելագարութեան դէպքեր: Բանտարկեալները կը տանէին իրենց խաչը ստոյիկեան արիութեամբ: Բողոքի խուլ մրմունջը դուրս կը սողար բանտի պարիսպներէն, կը սլանար դէպի հայ աշխարհի բոլոր ծայրերը և ամենուրեք հայ ժողովուրդը կ'որդեգրէր բանտարկեալներու դատը, կը բերէր անոնց իր եղբայրական օգնութիւնը... Կուգար օգնութիւնը Բալկաններէն, ամերիկահայ գաղութէն, Պարսկաստանէն և Թիւրքաց Հայաստանէն: Անգամ մը եւս կը ջնջուէին արհեստական սահմանները և կը շեշտուէր ազգային համերաշխութիւնը մէկ, ընդհանուր ու նուիրական դատի շուրջը: Արեւմտեան Բիւրոյի թրքահայ հատուածը, դատաւարութեան նախօրեակին, ընկերներուն և բոլոր սրացաւ հայերուն գաղտնի սրտառուչ կոչ մըն էր ուղղեր Կ. Պոլիսէն, որուն մէջ կը կարդանք.

«... Պէտք չկայ բացատրելու պատճառները այն կատաղի հալածանքին, որուն նպատակն է ջախջախել միակ կազմակերպութիւնը, որ տակաւին իր գոյութիւնը կը պահպանէ ռուսական բռնակալ ռեժիմի կուրծքին վրայ, մինչդեռ ուրիշ կազմակերպութիւններ արդէն քայքայուած են...»

«Կովկասի դաշնակցական կազմին պահպանումը սոսկ կուսակցական խնդիր մը ըլլալէ աւելի, հայ ժողովուրդի քաղաքական կեանքին հետ գերազանց առնչութիւն ունեցող ընկերային խնդիր մըն է... Համբաւաւոր ռուս փաստաբաններ յօժարութիւն յայտնած են պաշտպանելու բոլոր ամբաստանեալները: Սակայն, ասոնց հետ և ասոնցմէ առաջ, պէտք կայ բազմաթիւ երկրորդական փաստաբաններու՝ ուսումնասիրելու համար այդ հարիւրաւոր ամբաստանեալներու թուղթերը, կարգի բերելու, գասաւորելու զանոնք դատաւարութենէն առաջ... Մեծ գումարի կը կարօտինք... Կէսը մեր կովկասեան ընկերները պիտի ջանան հայթայթել... Մնացածը բաժին կ'իյնայ Ամերիկայի մեր ընկերներուն և Թուրքիայ ու միւս գաղութներու ընկերներուն... Հարիւր վաթսուն երիտասարդ ու մտաւորական ուժեր բանտի հաստ պատերուն ետեւէն լռիկ

մեզ կը դիտեն. . . յուսալով թէ իրենց գաղափարակից ընկեր-
ներու զոհողութիւններու գնովն է, որ պիտի ազատին իրենք՝
կեաքի և մահու այդ ծանր տագնապէն . . .»:

Եւ այս կոչը չ'մնաց անարձագանգ:

* * *

Ի՞նչ կը ներկայացնէր գատական քննիչի ընդարձակ ամ-
բաստանագիրը:

Լըիժինի քննութիւնը կ'ընդգրկէր դաշնակցականներու
չուրջ չորս տարուան գործունէութիւնը Անգրկովկասում, — ոչ,
ի նարկէ, ամբողջապէս — սկսած 1905 թուականէն (ասկէ
տառջ եւս «յանցագործ» կազմակերպութիւնը նիւթեր էր ցոյ-
ցեր ու արիւնայեղ ըմբոստացումներ ցարի կառավարութեան
դէմ, հայ եկեղեցական գոյքերը յափշտակելու առիթով — բայց
ատոնք այլեւս մեղադրանքի առարկայ չէին, քանի որ ցարը
«ամենաողորմածարար» բարեհաճեր էր յետ վերադարձնել հա-
յերուն այդ յափշտակուած գոյքերը և վերաբանալ հայ դպրոց-
ները. . .):

Դաշնակցութիւնը կը մեղադրուէր որպէս հակօրինական մի
կազմակերպութիւն, որ իրեն նպատակ էր դրեր բռնութեամբ,
քաղաքական ու տնտեսական անարեկումի ճանապարհով տա-
պալել Նիմնական օրէնքներով սահմանուած վարչաձեւը Ուստի
ըստ անոնք, որ մեղադրուած էին Դաշնակցութեան պատկա-
նելնուն համար, կ'իյնային Քրէական Օրինագրքին 102րդ
յօդուածի արամադրութեան տակ և պիտի պատժուէին:

Լըիժինի հսկայածուալ արձանագրութեանց մէջ զետեղ-
ուած են ռուսերէն թարգմանութեամբ մեր ընկերներուն գրած
բաղձաթիւ թռուցիկներ և կոչերը, նոյնիսկ ամբողջ յօդուած-
ներ, հրատարակուած դաշնակցական թերթերու մէջ, ազատու-
թեան կարճատեւ շրջանին: Ընդարձակ քաղուածքներ «Դրօշա-
կ»էն ու այլ հրատարակութիւններէ: Կայ այդտեղ պատմական
համառօտ տեսութեւն մը Դաշնակցութեան մասին, անոր ծա-
գումն ու ճիւղաւորումը Կովկաս, Թուրքիա, Պարսկաստան,
կուսակցութեան կազմն ու կանոնադրութիւնը, «կովկասեան
Նախագիծը», ինքնապաշտպանութեան կռիւները եւ այլն: Կան
այդտեղ մարմիններու և պնդատ ընկերներու անհաշիւ նամակ-

ներն ու հեռագիրները և ամէն տեսակ փաստաթուղթեր այլ և այլ գործերու վերաբերեալ: Անոնց առատութեան մասին մօտաւոր գաղափար մը տալու համար յիշատակենք, որ, օրինակ, միմիայն Շուշիի, Փոթիի և Էջմիածնի փոստային վարչութիւնները, ընդամէնը հինգ ամսուան ընթացքին, զրկեր են Դաշնակցութեան վերաբերեալ Բան հազար հեռագիր Նովոզերկասկի դատական քննիչին (հեռագիրները մերիներուն ձեռքով, բնականաբար, կը խմբագրուէին այլաբանօրէն):

Մեծ ու առաջնակարգ տեղ կը բռնեն Լըիֆինի մեծածաւալ արձանագրութեան մէջ ցուցմունքները նախկին խմբապետ Միհրանի, որ, ինչպէս տեսանք, դարձեր էր ոստիկանական գործակալ, Հակադաշնակցական մութ տարրերէն քաջալերուած՝ Միհրան մատներ էր գրեթէ իր բոլոր նախկին ընկերները, — Թիւրոյի անդամներ, մտաւորական քարոզիչներ, ծանօթ խմբապետներ ու անարեկիչներ. մատներ էր Զաւարեանն ու Ռոստոմը, Արմէն Գարոն ու Շահրիկեանը, բժ. Զաւրիւրը, Սեպուհն ու Համազասպը. մատներ էր Դումանն ու Սաֆակը, Ահարոնեանն ու Օհանջանեանը, Դրոն ու Շարաֆեանը, Կորիւնն ու Մանասը, Ե. Թոփչեանը, Ա. Գիւլխանդանեանը, Հ. Նորհատեանն ու բժ. Մուրատեանը. մատներ էր Անահիտ Փարսադանեանը, այդ սքանչելի հայ օրիորդը, որ այնքան անձնութրութեամբ նետուեր էր դաւադրական վտանգաւոր ձեռնարկներու մէջ*), մատներ էր Աստրախանցի Կարոն, այն հոյակապ երիտասարդը, որ 1907ին կախաղան բաշտարացաւ Սեւաստապոլի մէջ. մատներ էր Մկրտիչ Աղամալեանը, մեր առաջնակարգ անարեկիչներէն, որ հետագային թունաւորուեցաւ ցարական բանտապետներու ձեռքով Երեւանի բանտում:

Մատներ էր Միհրանը այն ոռւս գործակալները, որոնք կաշառուած էին Դաշնակցութեան կողմէ. պատմեր էր մատնիչը ոռւս դատական իշխանութեան՝ դաշնակցականներու ողջ ստորերկրեայ գործունէութիւնը, պատմեր էր թէ ո՞վ և ի՞նչպէս էր կազմակերպեր մեծ տեւորները բարձրաստիճան պաշտօնեաներուն դէմ, բացատրեր էր կուսակցութեան խորհրդա-

*) 1914ի վերջեր, ամուսնոյն հետ հաստատուեցան Տրսպիզոնի մէջ և Բանի մը ամիս յետոյ, Երկուով զոն զացին արագուբեանս

նշաններն ու կարգախօսները, ծածկագիրներն ու այլաբանութիւնները, բացատրել էր թէ ի՞նչ միջոցներով Դաշնակցութիւնը զէնք ու սաղմամթերք կը գնէր և հրազէնի ու սուսմբի պահեստներ կը ստեղծէր Անդրկովկասի մեծ ու փոքր կեդրոններուն մէջ:

Փշոցներ ալ պակաս չէին Միհրանի մատնութիւններուն մէջ: Այսպէս, Լըիֆինի Սեւ Գրքում, Աւետիս Ահարոնեան — որ Նովոզերկասկի կալանաւորներու շարքերումն էր — յանձնարարուած էր Լըիֆինին, որպէս Դաշնակցութեան բարձրագոյն տեսորական մարմնի անդամ, Նիկոլ-Դումանի, Ալեքսանդր Շարաֆեանի, Սարգիս Մանասեանի ու Խէչոյի կողքին*):

* * *

Հասան վճռական օրերը: 160 հայ զքաղաքական յանցաւորներ և շուրջ 500 վկաներ՝ Ռուսահայաստանի բոլոր ծայրերէն փոխադրուեցան Ռուսաստանի հեռաւոր մայրաքաղաքը, Պետերբուրգ: Եւ սկսաւ դատավարութիւնը արտակարգ հանդիսաւորութեամբ, ուստի Մերակոյտի յատուկ ատեանին առջեւ: Կեդրոնական կառավարութիւնը ձեռք առեր էր ապահովութեան բացառիկ միջոցներ, սահմաններ էին խիստ հսկողութիւն, ընտրեր էին յատուկ, յարմարաւոր շէնք, ուր կարենային վարել դատը «հանդիստ սրտով»...

Անօրինակ տեսարան մըն էր ուսերուն համար սեւաչեայ և վառվռուն» կովկասցիներու այդ յեղակարծ շարժումը գէպի հիւսիսային մայրաքաղաքը, մեղադրեալներու և վկաներու այդ անագին հոսանքը: Ռուսաստանի ամենաընտիր փաստաբաններու ըոյլ մը — Զարուգնի, Կերենսկի, Գրուզենբերգ և այլն — ըստանձնեցին մեղադրեալներու պաշտպանութիւնը: Ռուս ազատական մամուլը կ'երկրորդէր անոնց ճիգը, չէր թագցներ իր համակրանքը գէպի փոքրիկ ժողովուրդի մարտական կուսակցութիւնը: Աջակողմեան թերթերը կը շարունակէին ատելութեան թոյնը ժայթքել մեղադրեալ կազմակերպութեան գէմ և երկու ամիս շարունակ Դաշնակցութիւն բառը կը հռովմուէր

*) Վրէժ կը լուծէր Ահարոնեանի դէմ, որ 1906ին դուրս վտարէ էր զինք թիֆլիսեան «Յաւաջ»ի խմբագրասենեկ:

հարիւրաւոր թերթերու մէջ՝ կայսրութեան մէկ ծայրէն միւսը՝
Դատը կ'արձագանգէր նաև Ռուսիոյ սահմաններէն դուրս, արեւ-
մըտեան աշխարհում։

Երբեք, անգամ ուսու յեղափոխական շարժումներու ալե-
ծուփ տարեգրութեանց մէջ, չէր տեսնուած այդքան ժխոր ու
զզրզոց ազատական դատի մը շուրջ։ Եւ նոյն ինքն ցարական
դատախազն էր, որ կը բացատրէր իրողութիւնը իր այս ուշա-
գրաւ — անշուշտ նաև չափազանցուած — յայտարարութեան
մէջ։

— Են չեմ գիտեր, ոչ միայն մեր, այլ և ընդհանուր,
համամարդկային պատմութեան մէջ, կտրմակերպութիւն՞ մը,
որ ունենար իր ծոցին այնքան հակապետական ուժ և կռիւ-
մդէր պետութեան դէմ այնքան թափով ու կատաղութեամբ,
ինչպէս այս մէկը։

Հեւ ի հեւ կը հետեւէր դատի ընթացքին ողջ գիտակից
հայրութիւնը՝ երկրի մէջ և դուրսը։ Կը հետեւէր ուշի ուշով
նաև թուրք իթթիհատական կառավարութիւնը, որ վէճ ունէր
Դաշնակցութեան հետ և սկսեր էր արդէն դրսեւորել իր ճշմա-
րիտ գոյնը, իր հակահայ բնազդները։ Դաշնակցութեան գլխա-
տու մը ուսու կառավարութեան ձեռքով՝ ուրախութեամբ պիտի
ողջունուէր իթթիհատի շարքերուն մէջ...

Բայց անա զըրդագին յայտնութիւն մը ցնցեց յանկարծ Պե-
տերբուրգի հանդիսաւոր արիսպագոսը։ Դատավարութեան ըն-
թացքին յայտնուեցաւ, որ Լըիֆինի կատարած ճանախական
քննութիւնը՝ լի է կեղծիքներով և որ այդ պատասխանատու
գործը յանձնուած է եղեր անհաւասարակչիւ, հոգեպէս հիւանդ
հայտեացի մը։

Անշուշտ, հայահալած բռնակալութեան դէմ Դաշնակցու-
թիւնը կովկասի մէջ կատարեր էր ծանրակշիւ ակտեր — ան-
գամ զուտ ինքնապաշտպան շարժումներու ընթացքին — որոնց
համար մեղադրուելու էր և խստօրէն պատժուելու էր... Պատ-
ժըւելու էր ոչ միայն այն պատճառով, որ յանդգներ էր զին-
ուած վաշտերով հրապարակ գալ ջարդարար հորդաներուն դէմ,
այլ և անխնայ կոտորեր էր հայու արիւնով գինովցած ցարական
մեծ ու փոքր պաշտօնեաները... Սակայն քննիչ Լըիֆին իր
պատրաստած մեղադրականին աւելի թափ ու կշիռ տալու նպա-
տակով, չափազանցեր էր իր եռօնգը և գիտակցաբար ու կոպ-

տօրէն խարդախեր էր շատ մը վաւերագիրներ, վկայութիւններ, չափէն աւելի ծանրացնելով հայ յեղափոխականներու պարագան:

Դաշնակցութիւնը հակակառավարական էր, բայց երբեք հակառուսական, անջատական: Դաշնակցականներու պահանջն էր ազատ, ռամկավարացուած, ֆեոդերատիւ սիստեմի վերածուած Ռուսաստան, որուն անբաժան մաս պիտի կազմէր Անդրկովկասը: Բայց ռուսական արգարագատութիւնը կ'ուզէր անպատճառ տեսնել նաև անջատական ձգտումներ մեր ծրագրի ու տակտիկի մէջ, հակառակ ռուս առաջնակարգ փաստաբաններու վճռական և փաստական ժխտումին:

Ոչ մի տարակոյս. — փաստաթուղթերու այդ ազազակոզ խարդախումները կատարուած էին ի վերուստ, արգարագատութեան նախարար Շչեգլովիտովի*) հաւանութեամբ:

Պաշտպանները պահանջեցին նոր քննութիւն: Մեծ էր յարուցուած գզրդիւնը: Փակ գոնները չարգիւեցին գաղտնիքներու արշաւը գէպի դուրս, գէպի մամուլի էջերը, ուսկից լսուեցաւ հրապարակախօսական խղճի ձայնը, բողոքի ու ցասման աղաղակ՝ փտախտաւոր սիստեմի դէմ:

Մերակուտականներու ատեանը գոնէ կը ցուցնէր, որ ինքն ալ սահմակած է կեղծիքներու յայտնաբերումէն. բայց անկախութեան ստուերը չկար անոր կեցուածքին մէջ. «Բարձրագոյն Ատեանն» ալ կը շարժէր վերին հրամանով. ուստի և որոշեց անտես առնել փաստաբաններու պահանջը և հապշտապ եզրփակել, դատապարտել, Ենթադրում էր, որ դատավճիռը պատրաստ էր արդէն նախարարական դահլիճին մէջ, որուն հետ մշտական յարաբերութեան մէջ էր Ատեանի նախագահը:

Ամէնքը լարուած հետաքրքրութեամբ կը սպասէին պաշտօնական մեղադրողի — դատախազի ճառին, Երկար եղաւ այդ ճառը: Անոր ընդհանուր մասը — տեսակ մը ներածութիւն — որուն ընթերցումը տևեց ոչ պակաս քան երկու ժամ — կուտար Դաշնակցութեան վերլուծումը իրաւական ու քաղաքական

*) Ցարական ռեժիմի ամենէն մոլի և հայասեաց դժմբէն մէկը, որ զնդակահարուեցաւ 1917ին բոլշեւիկներու ձեռնով:

տեսակէսէ. Ընկերարանական, պատմափիլիսոփայական տեսութիւն մը, որ տեղ-տեղ կը սոսիէր զաւելչտի մէջ. կը բերենք հասուած մը ճատէն. Գիմեւով Ատեանին, դատախազն ըսաւ.

Պարոններ,

«Մեզազորովի կացութիւնը այս դատին մէջ չափազանց ծանր է, աննպաստ. Դեռ երէկ լսեցինք, թէ ամբողջ նիւթը, որուն վրայ պիտի հիմնուի ձեր դատավճիռը, ճանիճ մըն է, ուսկից զարչ հոս կը փչէ. Պաշտպաններէն մէկն ըսաւ. թէ ատիկա թունաւորուած մէկ աղբիւր է, ուրկէ խմել չէ կարելի — կը վարակէ ողջ մարմինը. Մենք ամէն օր կը լսենք, թէ շարք մը վկաներ առասպելական ընոյթ ունին, թէ անոնք երբեք գոյութիւն չեն ունեցեր. Ես ինքս, ի հարկէ, կը մօտենամ այդ ճանիճին ամենամեծ զգուանքով, զնահատման մէջ ևս շատ կէտերում համաձայն եմ պաշտպանութեան հետ և արգահատանքով երես կը դարձնեմ զարշանքէն. Սակայն այն եզրակացութիւնը, որ կ'ընէ ատկէ պաշտպանութիւնը, ես կը համարեմ սխալ. ձիշտ է, մենք պէտք է անցնինք ճանճային լճակներու վրայէն... սակայն անցնիլ հնարաւոր է, պէտք է միայն փշրը բարձրացնել այն աստիճան, որ ցեխին չկպչին. զգուանքով դէն կը նետեմ վարակուած նիւթը և կը բաւականանամ այն նիւթով, որու մօտին դեռ կ'ստեղծենք չեն յայտներ:

«Ամենէն առաջ հարց կը ծագի — Ի՞նչ է Դաշնակցութիւնը. Եթէ մեր առջեւ կանգնած լինէր առասպա՞ն Ս.-Բ. կամ Ս.-Դ. կուսակցութիւնը, ես մինչեւ իսկ աւելորդ կը համարէի խօսիլ Ամէնքս գիտենք, թէ ո՛ւմ հետ գործ ունինք. Բայց ներկայ պարագային խնդիրը բարդ է. Հակապետական, յեղափոխական է Դաշնակցութիւնը, թէ ոչ. Եթէ այո, մի՞շտ ալ արգեօք եզեր է այդպէս, թէ միայն որոշ շրջանի մէջ և ո՞ր շրջանին:

«Պարոններ, հակառակ շարք մը վկաներու հակայտկան ջանքերուն, ես պիտի պնդեմ, որ Դաշնակցութիւնը եղեր է իր ծագման օրէն ի վեր (1890 թուականէն) հակապետական ու յեղափոխական — և շատ աւելի վտանգաւոր ու անհանդուրժելի, քան որեւէ այլ կուսակցութիւն... Երբ դաշնակցականները կը զինուին մէկ զբացի պետութեան դէմ և ատոր համար կը գիմեն անթոյլատրելի միջոցներու, անոնք կը դառնան յեղա-

փոխական մեր դեմ... Այդ խումբերը, որ կ'անցնէին ու կը վերագառնային — ատոնք ճշմարիտ յեղափոխական օճախներ էին: Պարոններ, երբ մեր մանմետականները ուխտի կ'երթան Մեկկա, վերագարձին մենք զանոնք չենք ընդունիր, եթէ ժանտախտի վայրերէն կուգան: Սակայն մեզ կ'ըսեն, թէ այդ յեղափոխական ժանտախտը մեզ մօտ բերողները վտանգաւոր չեն: Ես կ'ըսեմ, որ անոնք շատ աւելի վտանգաւոր են, քան իսկական ժանտախտը:

«Ես չեմ շօշափեր եկեղեցական գոյքերու գրաւման շրջանը, կայսերական ուկազով այդ գոյքերը վերագարձուած են և ուրեմն ատոր շուրջը յարուցուած շարժումը մեր քննութենէն դուրս է: Կ'անցնիմ միւս շրջանին — հայ-թրքական կոտորածներուն: Այստեղ երկար բացատրութիւններ տուին անոնց պատճառներու մասին: Ես ատով չեմ հետաքրքրուիր: Կ'ըսեն՝ գալիցիներն ուսում, պրովոկացիա, համիւլամութիւն... Ես չեմ կարող ամենախիստ կերպով չեղողքել «պրովոկացիայի» (գրգռութիւն) մեղադրանքի դէմ: Մայրայեղ պարագային կարող եմ թոյլ տալ, որ եղեր է իշխանութեան անգործութիւն, կրաւորականութիւն...»

«... Բայց մեզի համար ամենէն զարնուրելին — և անըմբռնելին — որուն առջեւ կը դողայ իմ ձայնը՝ ոչ իբրեւ մեղադրողի, այլ իբրեւ մարդու: — այդ՝ Իշխանացութեան ճեղքակալ (անարեկչական) գործունէութիւնն է: Իմ ուժերէն վեր է նորէն կրկնել այդ գոհերու շարքերուն անունները, կը խնայեմ ձեր լսողութիւնը: Չեմ կարող սակայն մատնանիչ չընել այն գաղանարարոյ վերաբերմունքը, որ ցոյց կը տրուի դէպի չինովներէները (պաշտօնեաները): Ո՛վ որ կը համարձակէր զպչիլ Իշխանացութեան, ով որ խուզարկութիւն կ'ընէր, կը ձերբակալէր, — գատապարտուած էր անխուսափելի մահուան: Եւ ինչպիսի՞ մահ: Տանջանքներ, որոնց առջեւ կը սարսափի միջնագարեան հաւատաքննութիւնը: Ո՞հ, Աստուած իմ, ի՞նչ սարսափելի կուսակցութիւն, եւ ս՞րքան շարանիւթ ուժ էր կուտակուած անոր մէջ: Լսեցէ՛ք անոր նշանաբանը՝ «Մահ կամ Ազատութիւն»: Զանացէք խորասուզուել անոր մտքին մէջ, ըմբռնել անոր իմաստը եւ դուք կը հասկնաք, որ այդ կուսակցութիւնը միջին ճամբայ չունէր, ան կ'ըմբռնէր ազատութիւնը միայն մահու միջոցով: Պէ՛տք է սպաննել, պէ՛տք է ոչնչացնել, որպէսզի ինքզի ազատ զգաս քեզ: Եւ ան այդ կ'ընէր»

ենթէ ես լինէի արձանագործ, պիտի պատկերացնէի Դաշնակցութիւնը մէկ արձանով, որու պատուանդանին վրայ կը փորագրէի այդ արեան բաղանիքի մէջ գայարուող բոլոր զոհերը, աջ կողմը կը կանգնեցնէի Համազասպ Օհանջանեանը, ձախ կողմը՝ իսթակը, իսկ վերը, գագաթին Ահարոնեանը արծիւի կերպարանքով, որ կը ծծէ անվերջ հոսող արիւնը» (Այգաեղ դատախազը կը կարգայ հատուած մը Աւետիս Ահարոնեանէն*):

Վերջացաւ մեծադորդ գործը Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան, Բուռն էին, կապաղի ցարակայն դատախազի ցատումներն ու շանթերը, բայց լըիժինեան կեղծիքները, ի տես ամբողջ մտածող Ռուսաստանի, խարխլեր էին: Կատրաստուած մեղադրականի տերմինիւթ կառուցուածքը — Ատեանի դատավճիռը եղաւ սպասուածէն անհամեմատ աւելի մեղմ:

52 հոգի միայն դատապարտուեցան բանտի ու քսորի (չորս հոգի՝ սիրիբեան տաժանակիր աշխատանքներու, Համազասպ Օհանջանեան, Սարգիս Մանասեան, Յովհաննէս Ղազարեանց, Արշակ Մուրատով)...

Երկու հոգի մեռեր էին չդիմանալով բանտի զրկանքներուն — Սարբաղ Խեչօ և Ջիչինեան: Մէկն ալ խելագարուած էր — դժբախտ Յովհաննէս Մէտնիկեանը**):

94 հոգի անպարտ արձակուեցան, Անոնց դէմ ոչ մէկ փաստ, ոչ մէկ նիւթական ապացոյց, եւ ապա այդ մարդիկ երկար տարիներ մաշեր էին իրենց կեանքը բանտի չորս պատերուն մէջ, «նախնական քննութեան» ճիւղերուն մէջ: Եւ անոնց մէջ պակաս չէին անմեղ ու անվնաս, խելճ ու կրակ հայ մարդիկ, ձերբակալուած «դաշնակցական» անուան տակ:

*) Ահարոնեան, շուրջ երեք տարի բանտային կեանք ապրել վերջ, բռնուեցաւ ծանր սկարուրեամբ (արիւնահոսութիւն քրեկէն): Մեր ժննջացի բարեկամները — Անատոլ Ֆրանս, Պրեստանտ, Էրնէս Լաիս, Վիլյամ Բերար — հեռական դիմում քրին Պեւերուրգ, որուն վրայ Ռուսիոյ վարչապետը հրահանգեց բանտէն արձակել մեր բնկերը (20,000 ռուբլիի երաշխաւորութեամբ): Ահարոնեան օգտուեցաւ այդ յամանակաւոր ազատութենէն եւ օր մը ձգեց Կովկասը՝ Խաթակի ու Ա. Իւանակեանի հետ: (Երեւով զիւրեանց անցան ռուս-բրեւական սահմանը Իզդիրի մօտ եւ Բայազէտ—Էրզրում—Տրապիզոն զծով հասան Կ. Պոլիս):

**) «Դաշնակցութեան զործով» մեղադրուածներէն շատեր արտասանման կը զսնուէին—Ջաւարեան, Դուրման, Բաջալուցի, Դրօ, Վարաճեան եայլն:

Դիւրին է երեւակայել, թէ ի՞նչ ծաւալով ու սաստկու-
թեամբ պիտի արուէին պատիժները, եթէ չզարգուէր լըիժին-
եան խարդախումներու զգայացունց անակնկալը...

Վարագոյրն իջաւ դաշնակցական Գողգոթայի այդ յու-
զումնայից դրուազին վրայ և Ռուսիոյ ժողովուրդներուն ու ողջ
քաղաքակիրթ աշխարհի առջեւ մեղադրեալի նստարանին վրայ
բազմեցին իսկական չարագործները, քննիչներու, դատաւոր-
ներու և նախարարներու հայտեաց ու մարդատեաց խուժանը:

Լըիժին գատի ենթարկուեցաւ Դատական քննութիւնը
չորթեց անոր վրայէն պաշտօնականութեան ըողը և թշուառա-
կանը կանգնեցաւ աշխարհի առաջ իր նիւաղային հոգիի ամ-
բողջ մերկութեամբ: Ոչ ոք սակայն կամեցաւ օրէնքի խտու-
թիւնը գործադրել անոր վրայ, վասնզի ամէնքը՝ նախարարու-
կան գահլիճէն մինչեւ գատական Ատեանը՝ մեղապից էին անոր
նիւթած ոճիրներուն: Որոշեցին թաղել ընդմիշտ այդ նզովեալ
անունը արշիւներու փոշիին տակ, յայտարարեցին Լըիժինը
սրպէս հոգեկան հիւանդ, անպատասխանատու իր արարքներուն
համար և դադրեցուցին անոր գործը...

Ոչինչ շահեցաւ Պետերբուրգի կամարիլլան: Լոկ ամօթանք
ու նուաստացում: Հայ ժողովուրդի արգար դատը չմարեցաւ:
Ընդհակառակն, նոր փայլ ու հմայք ստացաւ: Հ. Յ. Գաշնակ-
ցութիւնը չքայքայուեցաւ, չթուլացաւ: Ընդհակառակն, այդ
ամբողջ գատավարութիւնը երկու ամիս շարունակ, աշխարհի
մեծ բեմին վրայ, իր արտակարգ հանդիսութեամբ նոր, թարմ
օնունք բերաւ Հայ Մարտական Կազմակերպութեան անունին
ու հռչակին: Հայութեան թշնամիները ուղեցին միանգամ ընդ
միշտ խորտակել անոր դիմադրական կորովը, բայց հայ երի-
տասարդ, գաղափարական տարրերը այնուհետեւ աւելի ամուր
փարեցան կուսակցութեան գրօշին և քալեցին դէպի նոր պայ-
քարներ ու Գողգոթաներ՝ իրենց հալածական ժողովուրդի սրբա-
զան իրաւունքներուն համար:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	Էջ
	—
1.— Երկու խօսք	7
2.— Նկարներ	8
3.— Սահմանագրական թուրքիան եւ Հայութիւնը	1
4.— Հ. Յ. Դաւենակցութիւնը եւ Կիլիկիա	44
5.— Դաւենակցութիւնը Իրանի ազատագրական ժամանակ մեզ	57
6.— Յարական բեկեղիան եւ «Դաւենակցութեան» դատը	102

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ն Ե Ր

Էջ	Տող՝ վարից	Տող՝ վերից	Տպոււած	Պէտք է լինի
16		19	էն	են
16	9		եր	էր
21		10	բերնաւոր	բերմաւոր
33		1	տարուն	տարուան
42		6	պամէ	պամէ
42		18	քարկըմը	քարմը
45	11	27	1896	1898
45	2		1897	1898
46	1		ը տարի	տարի մը
47	32	5	հետ	պէս
54		13	Հինգերորդ	Չորրորդ
56	34	3	կայ	կա՞յ
68		10	թաւիզը	թաւրիզը
103		10	անոր	անոնց
112	14		Նեկու	Նիկու
118		18	որոշումը	ախտը

94րդ էջի վրայ նշանակուած է Եփրեմի սպանութեան թուականը հին տոմարով (1912 թ. 25 Ապր.), իսկ թաղումը 196րդ էջի վրայ՝ նոր տոմարով (9 Մայիս 1912).

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հ. Յ. Դաճնակցութեան 60ամեակի առիթով կա՛մ հրապարակել ան արդէն եւ կամ մամուլի թանկեղէն ու օրուսով լոյս պիտի տեսնեն հետեւեալ հրատարակութիւնները.

1. — «ՅՈՒՇԱՊԱՏՈՒՄ», հրատ. Հ. Յ. Դ. Բիւրոյի, շուրջ 700 էջ, աւելի քան 100 ընտիր նկարներով, խմբագրութեամբ Ս. Վրացեանի.
2. — Կամսի «Յուշերը», 599 էջ, գին՝ 5 տոլար.
3. — Դ. Փարազեանի՝ «Հ. Յ. Դ. 60ամեայ մամուլը», ընտիր փորագրութիւն մը, փոսթ-քարթի ձեւով.
4. — Մ. Վարանդեանի «Հ. Յ. Դ. Պատմութեան» Բ. հատորը, գին 1.50 տոլար.
5. — «Հ. Յ. Դաճնակցութեան վարսուցամեակը», հրատ. Հ. Յ. Դ. Հիւս. Ամերիկայի Կ. Կամիտէի, խմբ.՝ Ս. Վրացեանի, էջ 264, գին երկու տոլար.
6. — Դ. Լազեանի՝ «Իեմֆեր հայ ազատագրական օարժումէն», էջ 400, գին՝ 80 կգ. դ՛ն.:
7. — Վ. Նաւասարդեանի՝ «Իաղափարի ոգին».
8. — «Յուշարկեր»ի բացառիկը, պարբերականի ձեւով, էջ 80, գին 25 կգ. դ՛ն.:

Բացառիկներ կը պատրաստեն Դաճնակցութեան նաեւ միւս թերթերը.

Վարսուցամեակի առիթով բացառիկ թիւ մը պիտի հանէ նաեւ «Հայրենիք» ամսագիրը.

ԳԻՆ 1.50 ՏՈԼԱՐ

ԴԻՄԵԼ «ՅՈՒՍԱՐԵՐ»Ի
B. P. 868
Le Caire

Printed in Egypt
by «HOUSSAPER», Press
Caire